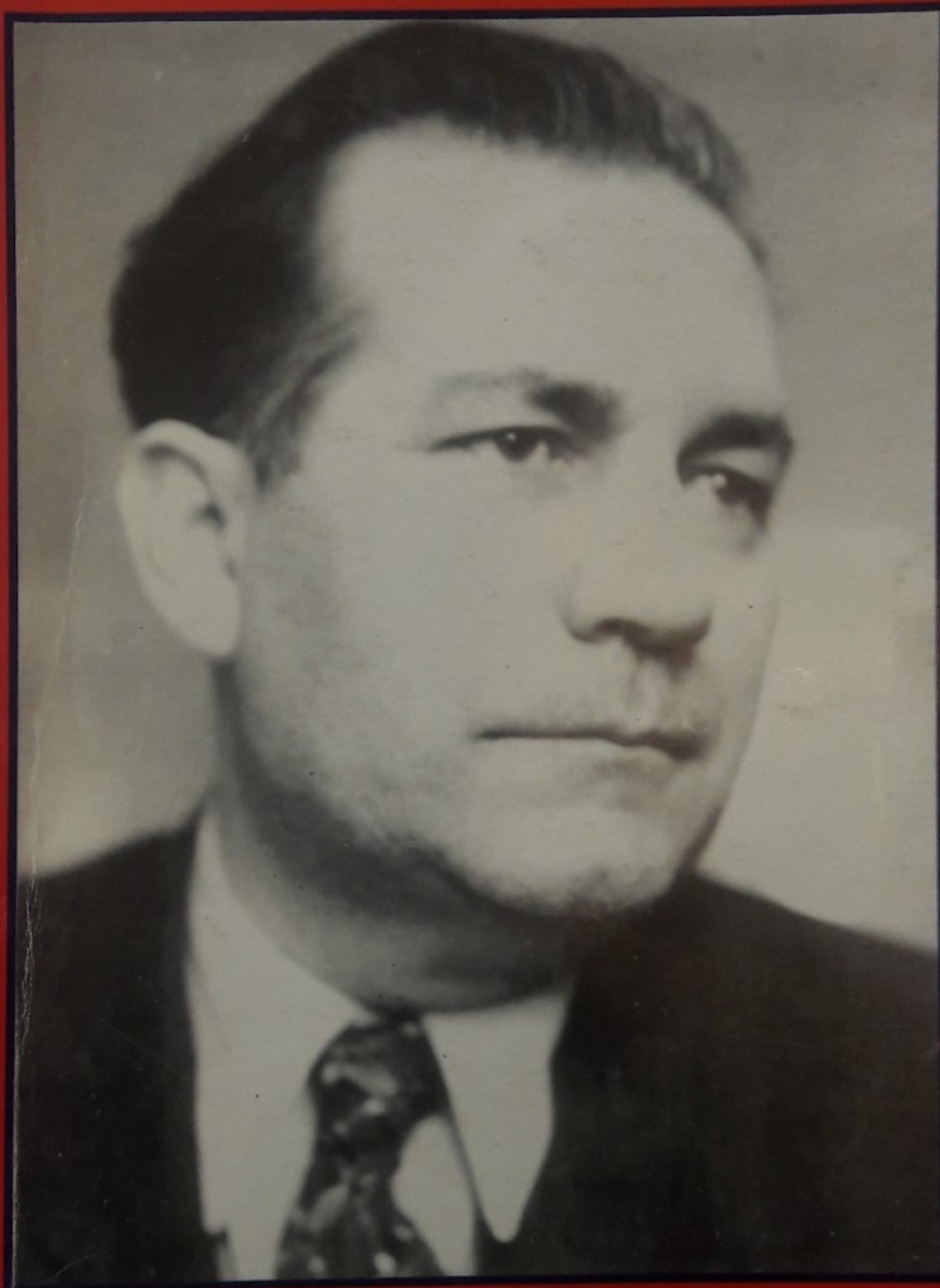

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI 2009

№ 3

«AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ»
ELMI-METODİK JURNAL

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

№ 3 (221). İyul – Sentyabr 2009-cu il. Jurnal 1954-cü ildən çıxır.

M Ü N D Ə R İ C A T

XRONİKA

Təhsil Nazirliyində 3

DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

- Q.Kazımov – Troya onomastik leksikası türk mənşəlidir 5
İ.Qasımov – Terminoloji sistem: yeniləşmələr 15
A.Əliyev – Mehdi Hüseyn və tənqidçi cəsarəti 20
Ş.Səlimbəyli – Bağdad ədəbi mühiti və azərbaycanlı şairlər 24

ÜMUMTƏHSİL, ORTA İXTİSAS VƏ ALİ MƏKTƏBLƏR:
TƏDRİS METODİKASI, İŞ TƏCRÜBƏSİ

- Ş.Mikayilov, A.Bəkirova – Təlim metodlarından kompleks şəkildə istifadə şagirdlərin ədəbi biliklərinin inkişafında mühüm amil kimi 29
S.Hüseynoğlu – Lirik şeirlərin təhlilində yeni texnologiyaların tətbiqi 36
V.Qurbanov – Azərbaycan dilinin tədrisi: yeni yanaşmalar, fəndaxili əlaqələr 44
Ş.Aslanova – Bədii üslubda obrazlılığın qrammatik təzahürlərinin şagirdlərə mənimsədilməsi 50
Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üzrə Azərbaycan dili fənnindən proqram materiallarının planlaşdırılması 55
Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üzrə ədəbiyyat fənnindən proqram materiallarının planlaşdırılması 60

POLEMİKA

- Ə.Əsgərli – XX əsr Azərbaycan poeziyasına metodoloji baxış 66
G.Rəfibəyli – Söz yaradıcılığının yeni mərhələsi 70

MÜSABİQƏ QALİBLƏRİ

- H.İmanquliyeva – Yaradıcı axtarışda 72

İŞ YOLDAŞLARI

- O.Abbasov – Şagird gözlərinin işığında görünən müəllim 74

XƏBƏR – SERVİS

- Ədəbi aləmdə 77
Xarici ölkələrdə 78
Yeni nəşrlər 79

* * *

Xəbərləri hazırladı Lələ Əhmədova.

* * *

Üz qabığının I-ci səhifəsində: xalq yazıçısı Mehdi Hüseyn.

"Oxumaq hamıya lazımdır. Azərbaycanda təhsilin səviyyəsi artır və biz buna çox sevinirik. Biz istəyirik ki, gənc nəsil bilikli, savadlı olsun, eyni zamanda vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə alsın. Gələcəkdə həm özlərini təmin etsinlər, cəmiyyətdə özlərinin yerini tutsunlar, eyni zamanda ölkəmizin ümumi inkişafına öz töhfələrini versinlər".

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

2

Xronika

TƏHSİL NAZİRLİYİNDƏ

İyulun 10-da Təhsil Nazirliyində 14-cü Beynəlxalq HP Qlobal Biznes Yarışının (HPGBC) finalına vəsiqə qazanmış tələbə və şagirdlərlə görüş keçirilmişdir. Mərasimdə təhsil naziri Misir Mərdanov, Təhsil Nazirliyinin mərkəzi aparatının və müvafiq şöbələrinin rəhbərləri, bir sıra beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri və KİV təmsilçiləri iştirak etmişlər.

***

Avqustun 10-da Təhsil Nazirliyində növbəti tədris ilinə hazırlıqla bağlı müşavirə keçirilmişdir. Müşavirədə təhsil naziri Misir Mərdanov yeni dərslər ili ərafəsində qarşıda duran mühüm vəzifələr, təhsil ocaqlarının 2009-2010-cu tədris ilinə hazırlığı, məktəblərin İKT ilə təminatı, yeni dərsliklərin nəşri, buraxılış imtahanları, təmir, tikinti, təchizat məsələləri barədə danışıbmışdır.

Müşavirədə Təhsil Nazirliyi ilə beynəlxalq qurumların birgə həyata keçirdiyi layihələr, tədris prosesində keyfiyyətin daha da yüksəldilməsi, dünyada tanınmış azərbaycanlı elm adamları ilə əlaqələrin genişləndirilməsi və digər məsələlər ətrafında da müzakirələr aparılmışdır.

***

Avqustun 12-də Təhsil Nazirliyində "Təhsilin əsasları" dərslər vəsaitinin müzakirəsinə həsr olunan tədbir keçirilmişdir.

Təhsil Nazirliyi ilə Dünya Bankının birgə həyata keçirdiyi layihəyə uyğun olaraq "Təhsilin əsasları" fənninin ali məktəblərdə tədrisinin nəzərdə tutulduğunu bildirən təhsil naziri Misir Mərdanov ilk mərhələdə bu fənnin pilot layihəsi kimi 3 ali məktəbdə - Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunda, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində və Gəncə Dövlət Pedaqoji Universitetində keçiriləcəyini diqqətə çatdırmışdır. Nazir qeyd etmişdir ki, yerli və xarici məsləhətçilərdən ibarət işçi qrupunun səmərəli fəaliyyəti sayəsində ərsəyə gələn dərslər vəsaiti müzakirələrdən sonra daha da təkmilləşdiriləcək, nəşr olunub müəllim və tələbələrə çatdırılacaqdır.

"Təhsilin əsasları" fənnini tədris edəcək müəllimlər üçün 10 günlük treninqlərin keçiriləcəyini söyləyən nazir bu zaman müəllimlərin yeni fənnin məzmununun əsas istiqamətlərini mənimsəməsi, müasir təlim texnologiyalarından istifadə vərdişlərinə yiyələnməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetiriləcəyini vurğulamışdır. Təhsil naziri demişdir ki, müvafiq ali məktəb rəhbərləri də bu işdə yaxından iştirak etməli, "Təhsilin əsasları" fənninin tədrisinin səmərəli təşkilinə şərait yaratmalıdırlar.

Daha sonra "Təhsilin əsasları" fənninin pedaqoji kadrların hazırlanması prosesindəki rolundan bəhs edən təqdimat məruzəsi dinlənmişdir.

3

Avqustun 20-də Təhsil Nazirliyində xarici ölkələrin nüfuzlu ali məktəblərində təhsil alan tələbələrə görüş keçirilmişdir. Tədbiri təhsil naziri Misir Mərdanov açaraq xarici ölkələrin tanınmış ali məktəblərində təhsil alan gəncləri Təhsil Nazirliyində görməkdən məmnunluq hissi keçirdiyini söyləmişdir.

Təhsil naziri Misir Mərdanov "2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı"na uyğun olaraq xarici ölkələrə göndərilən azərbaycanlı gənclərin seçdikləri ixtisatlar barədə statistik məlumatları görüş iştirakçılarının diqqətinə çatdırmışdır.

Nazir onu da qeyd etmişdir ki, Dövlət Proqramı çərçivəsində təhsil alanların seçim qaydaları, təhsil alanlar barədə ictimaiyyəti məlumatlandırmaq, xarici ölkələrin ali məktəblərindən məzun olanların işlə təmin olunmaları məqsədi ilə Təhsil Nazirliyi tərəfindən xüsusi İnternet saytı yaradılmışdır.

Təhsil naziri Misir Mərdanov çıxışının sonunda bütün gənclərə təhsillərində uğurlar arzulayaraq, respublikamızı təhsil aldıkları ölkələrdə layiqincə təmsil etməyi, Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə düzgün çatdırılması işində fəal olmağı tövsiyə etmişdir.

Sentyabrın 5-də "Gülüstən" sarayında təhsil işçilərinin ənənəvi respublika konfransı keçirilmişdir. Konfransda Baş nazirin müavini Elçin Əfəndiyev, Milli Məclis sədrinin birinci müavini Ziyafət Əsgərov, Prezident Administrasiyası humanitar siyasət məsələləri şöbəsinin müdiri Fatma Abdullazadə, təhsil naziri Misir Mərdanov, rabitə və informasiya texnologiyaları naziri Əli Abbasov, xarici işlər nazirinin müavini, Azərbaycan Diplomatik Akademiyasının rektoru Hafiz Paşayev, Yeni Azərbaycan Partiyası sədrinin müavini – icra katibi Əli Əhmədov, deputatlar, nazirlik və dövlət komitələrinin nümayəndələri, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən beynəlxalq qurumların təmsilçiləri, ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin rəhbərləri, şəhər və rayon təhsil şöbələri və idarələrinin müdirləri, Təhsil Nazirliyinə birbaşa təbə olan lisey və gimnaziyaların direktorları, 2009-cu ildə keçirilmiş "Ən yaxşı ümumtəhsil məktəbi" və "Ən yaxşı müəllim" müsabiqələrinin qalibləri, KİV əməkdaşları iştirak edirdilər.

İştirakçılar öncə Azərbaycan təhsilinin nailiyyətlərindən bəhs edən kitab sərgisinə baxdılar. Konfransa aparıcılıq edən respublika uşaq parlamentinin üzvləri tədbiri açıq elan etdikdən sonra məktəblilərin ifasında Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni səsləndi. Təhsil sahəsində dövlət siyasətini əks etdirən videoçarx nümayiş etdirildi. Sonra təhsil naziri Misir Mərdanovun "2008-2009-cu dərslərinin yekunları və 2009-2010-cu dərslərin ilində qarşıda duran vəzifələr" mövzusunda məruzəsi dinlənildi.

TROYA ONOMASTİK LEKSİKASI TÜRK MƏNŞƏLİDİR

Qəzənfər KAZIMOV,
filologiya elmləri doktoru, professor

Biz «Homerin poemaları və «Kitabi-Dədə Qorqud» kitabımızda (Bakı, «Təhsil», 2006) Homerin «İliada» və «Odisseyə» əsərləri ilə bizim «Kitabi-Dədə Qorqud» arasında böyük yaxınlıq olduğunu, «Kitabi-Dədə Qorqud»un Türk Xaqanlığından çox-çox əvvəllər Ön Asiyada – Azərbaycan ərazisində yarandığını sübut edən sayısız dəlillər göstərmişik. Poemalarda türklərin axeylilər və başqa dil daşıyıcıları ilə bir dövrdə, yanaşı yaşadıklarını, yaxın əlaqə və münasibətdə olduqlarını göstərən kifayət qədər dil faktları da qeyd etmək mümkündür.

Homerin təsvirlərindən aydın olur ki, dillər çoxdur. Bu da hiss olunur ki, təsvir edilən obyektə hər tayfa, hər qəbilə öz dilində ad vermişdir. Əhali tez-tez yerini dəyişdiyindən təsvir edilən obyektlərin adları da müxtəlifdir, yəni eyni obyektin müxtəlif adları vardır. Məsələn, Penelopa yuxuda gördüyü gözəl səslə bir quşun adını belə xatırlayır: «Allahlarda – *xalkıdadır*, fanilərdə – *kimindədir*». (H o m e r. İliada. Odisseyə. Bakı, «Yazıç», 1986, s. 213) Ümumən əsərdə əsas hadisələr ölümsüzlər (allahlar) və fanilərlə (ölülər, insanlar) bağlı olduğu kimi, Homerin fikrincə, adları da onlar vermişlər; ölümsüzlərin verdiyi adlar daha qədimdir, bir sıra xüsusi adların hansı tayfa tərəfindən verildiyini bilmədiyi üçün Homer belə adları allahlara aid edir; fanilərin verdiyi adlar isə Homerin təsvir etdiyi dövr sakinlərinin verdiyi adlardır..

Bizim cəmiyyət dillərin inkişaf yolunu pis təsəvvür edir. Odur ki dillərin təşəkkül tarixi də çox zaman bəsit təsəvvür edilir. Hələ üç min il əvvəl dillərin (və şübhəsiz, öz dilinin və yunan dilinin) zənginliyi barədə Troya qəhrəmanlarından igid Eney Axillesə müraciətlə belə deyir:

*İnsanların dili oynaq, bu dildə də sözlər bol-bol,
Düz-dünyanı ot otlayan sürülər tək bürüyər söz.
Nə söz desən, cavabında elə bir söz eşidərsən...
Bir-birilə bəhsə girib, küçünün tən ortasında
Hirsənərək söyüş söyən arvadlartək, doğru-yalan,
Hərçə sözlər söyləməklə bir-birini təhqir etmək
Bizə əsla yaraşmayır... (Yenə orada, s. 304).*

Elə bil, bugünkü dil, bugünkü insanlardır. 3000 il əvvəlki dili Homer nə qədər zəngin və enerjili bilir!

Poemalarda, xüsusilə «İliada»da türk mənşəli xeyli toponim, etnonim, hidronim və antroponim işlənmişdir. Doğrudur, poemalarda, xüsusən də «Odiseya» əsərində mifik adlar da çoxdur, lakin *Malay burnu*, *Krit adası*, *İardançay mənsəbi*, *Misir sahili*, *Afina*, *Sparta*, *Frakiya*, *Kipr* və s. kimi real tarixi toponimlər göstərir ki, poemalarda işlənmiş hər xüsusi adı mifik ad hesab etmək olmaz. Bütün başqa cəhətlərlə (geyim, silah, adət-ənənə və s.) yanaşı. Troya onomastik leksikası da troya əhalisinin türklərdən ibarət olduğunu sübut edir. Xüsusi adların bir qismini nəzərdən keçirək. Məqsəd yunanlarla türklərin mədəni yaxınlığını qeyd etməkdir.

Troya. «İliada» və «Odiseya» toponimləri içərisində ən çox işlənəni və «İliada»da hadisələrin cərəyan etdiyi məkanı göstərən söz *İlion* və *Troya* sözləridir. Əsərdən belə duymaq olur ki, Troya həm axeylilərin dağıtmaq və qarət etmək istədikləri mərkəzi şəhərin, həm də padşahlığın, troyanların hökmü çatan ərazilərin ümumi adıdır. Elmi ədəbiyyatda troyalıların Kiçik Asiyanın qərbində, Egey dənizinin şərq sahillərində çox qədim dövrlərdən məskunlaşdığı qeyd edilir. İngilis alimi K.Blegen troyalıların e.ə.3000-2500-cü illər arasında Şərqi Avropadan gəlmiş trakların nəsiləri olduğunu qeyd etmişdir. (Bax: Ç i n g i z Q a r a ş a r l ı. Qədim yunan, roman, kelt və german dillərində türkizmlər. Bakı. «Elm», 2005, s.35)

Trak sözü «türk» sözünün fonetik variantıdır. *Türk* sözündə *-k* cəm şəkilçisidir (Q. K a z ı m o v. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər. Bakı, «Təhsil», 2003, s.212); *tor*, *tur* - «doğmaq». «törəmək» mənasında eyni sözün qədim variantlarıdır. *Troya* sözündə *-oya* yunan elementidir, sözü nominativ formaya salan şəkilçidir – türk yurdu, türk şəhəri deməkdir. Antik ədəbiyyatda qohum və müttəfiq olduqları daim vurğulanan traklar və troyalılar eyni etnosun daşıyıcılarıdır. «Qərbi Avropanın tires-turşa mənşəli xalqları (etrusklar, traklar, pelasklar), Kiçik Asiyada isə troyalılar (turşa) prototürklərin qərb qolunun nəsiləri idilər. Avropanın şimalında Tor oğlu Odinin başçılığı altında troyalıların məskunlaşmasından bəhs edən qədim Skandinaviya coğrafiya əsərləri bu xalqı həm də *türklər* adlandırır. Burada göstərilir ki, Tor oğlu Odinin başçılığı altında türklər Asiyadan (Kiçik Asiya nəzərdə tutulur) Avropanın şimalına gəlmişlər. Gələnlərin «Priamın xalqı» adlandırılması onların Kiçik Asiyadan – əfsanəvi Troyadan gəldiklərinə aydınlıq gətirir... İtaliyaya köçmüş troyalılar orada etrusk xalqının əsasını qoymuş. Avropanın şimalına gələnlər isə sonralar Skandinaviya saqalarının surətlərinə çevrilmişlər». (Ç.Qaraşarlı, göstərilən əsər, s.,15-16) «Atoynadan *Troil* yox, allahsifət Mestor yoxdur, Hektor da yox!» - sözlərindən görüldüyü kimi, *Tor(-o-il)* adı hadisələrin cərəyan etdiyi dövrdə antroponim kimi də işlənməkdə imiş.

İlion. Poemalarda Troya şəhəri eyni zamanda *İlion* adlanır. Yəni bu sözlər bir növ sinonim kimi işlənmişdir. Zevs Troyanın qəddar düşməni olan arvadı Heraya deyir:

*Qəribədir!.. Priamın nəslə sənə neyləyib ki,
Fikrin-zikrin gözəl, abad İlionu dağıtmaqdır?..
Qalbən razı olmasam da, verdim sənə Troyanı,
Günəş ilə ulduzların altındakı gen dünyada
İnsanların yaşadığı şəhərlərin hamısından
Ürəyimdə İlionu ən müqəddəs sayıram mən;
Priam da, əhali də hamısından xoşdur mənə.*

Elə bil, bugünkü vəziyyətdir: biz hamıya, bütün millətlərə yaxşı olduğumuz və yaxşılıq etdiyimiz halda, Yer üzünün bütün allahları bizim əleyhimizədir; Hera Axillesə qüvvə vermək üçün deyir:

*Qoy bilsin ki, Olimpdəki allahlardan onu sevən
Ən güdrətli allahlardır, troyalı qoşunlara
Kömək edən allahlarsa, zəif, gücsüz allahlardır.*

Fikrimizə, İlion yalnız qalanın adını bildirir, Troya isə geniş mənaya malikdir və bütün müttəfiq ərazilərini əhatə edir. Təbii ki, konkret halda şəhərin adı kimi də çox işlənmişdir.

İlion – «İl» sözündəndir; *-ion* yunan elementidir. «İliada» əsərində *İl düzü*, *İlin qoca məzarı* kimi ifadələr vardır: «*İl* düzüylə qaça-qaça. İda dağı ətəyində sıx meşədə... gizlənərəm». «Qocalarsa ötmüşdülər *İlin* qoca məzarını». İl troyanların görkəmli dövlət xadimlərindən olmuş, onun dəfn edildiyi düzü *İl düzü* adlandırılmış, şəhərə onun adını vermişlər. *İl* xalis türk sözüdür. Poemanın adı da buradandır: *İl-iada* – «İl (haqqında) oda», «İlnamə, İl nəğməsi» mənasında. *İl/el* qədim türklərdə xüsusi ad və titullu bildirən söz kimi də işlənmişdir: *İl bilge qadun*. (Drevnetörkskiy slovarğ. Leningrad, «Nauka», 1969, s. 169).

Qarqar. Məşhur tayfa adını bildirən *qarqar* sözü «İliada»da toponim kimi bir neçə dəfə rast gəlmək olur:

*Hera isə çıxdı İda dağındakı təpələrin
Qarqar adlı zirvəsinə.*

*Uca Qarqar zirvəsində qucaqlayıb arvadını
Yuxu ilə eşqə uyub şirin-şirin yatdı Zevs. (Homer, göstərilən əsər,
s.215).*

*Bir az sonra yetişdilər suları bol pak İdaya,
Qarqarın dik zirvəsində oturmuşdu Şimşəksaçan. (Homer, göstərilən əsər, s.222).*

Poemaya əlavə edilmiş qeydlərdə *Qarqar* sözü «İda dağının bir yüksəkliyi» kimi izah edilmişdir (Qomer. İliada. Odiseya. Alina-Ata, «Məktəp», 1986. Perevod s drevneqreçeskoqo Qnediça. V.Yukovskoqo, s.623) Qarqarlar artıq sübut edilmiş çox qədim və çox geniş yayılmış türk tayfalarındandır. Azərbaycanda da geniş məskən salmışlar və izləri bu günə qədər qalmaqdadır. Onlar albanlardan sonra Azərbaycanın ən böyük tayfası olmuşlar. Təkcə Cənubi və Şimali Azərbaycan, Şimali Qafqaz ərazilərində deyil, Mərkəzi Asiyada da geniş yayılmış bir tayfa olmuşlar. Türkmənstanda iki Qarqar çayı, Qazaxıstanda Qarqar rayonu vardır (ətraflı məlumat üçün bax: Q. K a z ı m o v. Azərbaycan dilinin tarixi (Ən qədim dövrlərdən XIII

əsrə qədər). Bakı, «Təhsil», 2003, s. 358-359). V əsrdə ölkəmizdə Qarqar əlifbasının yaradıldığı məlumdur. Qarqarlar şimala, qərbə və şərqə Azərbaycan ərazisindən yayılmışdır. Anadolunun qərbində Homerin təsvir etdiyi İda dağında Qarqar zirvəsi onların bu ərazilərdə daha qədimdən məskunlaşdığını göstərir.

Gəldi İda təpəsinə, heyvanı bol Qarqaraya –

Bura onun meşəsidir, otir saçan qurbangahı –

misralarından (Zeus haqqında) aydın olur ki, **Qarqara** yalnız boş zirvə, təpə deyil, həm də yaşayış məskənidir. Tərcümədə *İda təpəsi* ifadəsi düz deyil, əsərin rusca mətnində **Qarqar təpəsi** işlənib, İda dağın adıdır:

On ustrenlöl ix na İdu, zverey mnoqovodnuö materğ.

K Qarqaru xolmu, qde roha eqo i altarğ blaqovonniy.

İda. «İliada»da tez-tez adı çəkilən **İda** Troyanın qarşısındakı uca dağın adıdır. Troya onun ətəyindəki düzənlikdə salınmışdır. Tədqiqatçıların fikrinə, qədim yunan dilində iki sait arasındakı **d** səsi qədim türklərdəki **ş** səsinə uyğun gəlir. Odur ki *idalidi* sözü *iş, yış, yış* kimi təsəvvür edilir ki, bu da «meşə», «meşə ilə örtülmüş dağ» mənasını verir. (L. A. Q i n d i n. Naselenie qomerovskoy Troi. M., «Nauka», 1993, s.22; V. V. B a r t o l ğ d. Kniqa moeqo Deda Korkuta, Bakı, 1999, s.139). Poemada İda dağı haqiqətən bol sulu, meşəli bir dağ kimi təsvir edilmişdir.

Skamandr, Skandiya, Askaniya, Skey, Pelask, Ksanf sözləri. **Skamandr** sözü «İliada»da əksərən hidronim, bəzən də toponim kimi işlənmişdir – Troyanın yaxınlığından axıb dənizə tökülən böyük çayın adıdır: **Skamandr çayı, Skamandr sahil, Skamandr vadisi, bol girdablı Skamandr.** Bunlardan əlavə, **Skamandr çəmən, Skamandrın kahini** ifadələri də vardır:

Skamandr vadisinə dalğa-dalğa axışdılar

Gəlib durdu saysız qoşun Skamandr çəmənində.

Skamandr sahilində əyləşirdi bir qayada.

Dolopion Skamandrın kahiniydi.

Onlar gəlib qovuşdular İliomun yaxınında

Simoyentlə Skamandr çaylarının qovşağına.

Skamandr sözünün kökündə **SK** – **sak** sözü vardır; sözün tərkibindəki **-man** «adam» deməkdir: sak adamı, başqa sözlə, saklar: **der** – **dərin/terin** – «dərin və böyük (çay)» (Drevnetörkskiy slovarğ, s. 553-554) deməkdir. Söz bütövlükdə «sakların böyük və dərin çayı» ümumi mənasına malikdir. Deməli, Troya şəhərinin əraziləri, əslində, sak yurduudur. Çünki bu söz çay, sahil, düz, çəmən və s. kimi müxtəlif obyektlərin adı ilə bağlı özünü göstərir. Bir beytdə ərazinin sak ərazisi olduğu daha aydın ifadə edilmişdir:

Bu sərpüşü bir zamanlar Yeleonda gənc Avtoilik

Ornenoğlu Amentorum divarını yarıb, ondan

Oğurlamış, Skandiyada Amfidamant adlı şəxsə vermiş...

Buradakı **Skandiya** sözünü **Sakandiya** kimi oxumaq olur ki, bu da **sak-an-diya** şəkildə üç sözdən əmələ gəlmişdir: **-an** cəm şəkilçisi, **-diya** yer mənasındadır.

Atrey oğlu Menelay da iti, uzun nizəsilə

Məşhur ovçu Strofid Skamandrini həlak etdi.–

Beytdə isə, görüldüyü kimi, **Skamandr** ovçu adına əlavə kimi işlənmişdir: **Strofid Skamandr** – **sak Strofid** deməkdir.

«İliada»da **Skey qapısı, Skey darvazası** ifadələrinə də rast gəlirik:

Bu arada Hektor çatdı məşhur Skey qapısına...

Hektor bürədən uzaqlarda vuruşmağa cürət etmir,

Ancaq Skey qapısından palıdadək ayrılırdı.

Möhkəm Skey darvazası qarşısında qalmışdı tək.

Bu misralardakı **Skey** sözü də **sak** sözündən və **-ey,-ay** şəkilçisindən (nominativlik bildirir) ibarətdir. Aydın olur ki, **sak** sözü bu ərazidə ümumi isim kimi geniş işlənmə imkanı olan sözdür: **sak çayı, sak düzü, sak qapısı, sak çəmənliyi** və s. Bunu xüsusi ad kimi dərk etmiş, böyük hərlə yazmışlar. Lakin hiss olunur ki, **Skamandr** sözü elə xüsusi ad kimi də troyanlar arasında məşhurdur. Hektor öz körpə oğluna **Skamandr** adı qoymuşdur:

Hektor ona Skamandr ad qoymuşdu, ancaq hamı

Astinankt çağırırdı atasının şərfinə.

(Buradakı **Astinankt** sözü ilə midiyalıların son padşahının adı – **Astiaq** adı arasında yaxınlıq var).

Hətta aydın olur ki, saklar daha geniş ərazilərə yayılmışlar. Bilavasitə Troya ətrafı ilə yanaşı, xeyli aralıda da saklar yaşayırdı və sak yurdu vardır:

Uzaq diyar Askanyadan frikiyalı qoşunları

İki başçı – Foriks ilə mərd Aksani gətirmişdi.

Buradakı **Askaniya** sözü **Sakaniya** demək olub, «sak yurdu» mənasındadır. **Aksani** isə **kas** sözündən düzəlmə daha maraqlı addır.

Poemada bir neçə dəfə işlənmiş **pelask** sözü (yun.*Pelasqoi* –Kiçik Asiyada qəbilə; VI. K r u z e. Qomerovski slovarğ. S.Peterburq, 1880, s.398.) də vardır və bu söz **sak** sözünü artıq etnonim kimi mühafizə etməkdədir:

Nizə-mizraq döyüşündə mahir olan pelaSKların -

Bol məhsuldur-bərkətli Larisadan gələnlərin...

Və ya:

PelaSKlardan Lefin oğlu mərd Kippofoy qoç Patroklun

Topuğuna möhkəm qayıq satıb... sürüməyə başlamışdı.

Bunlar maraqlıdır. Lakin bunlardan da maraqlısı **Skamandr** çay adının həm də **Ksanf** adlanmasıdır:

Hefestlə də düşmənlər oldu gur dalğalı dərin bir çay

Ki, allahlar Ksanf deyir ona, insan – Skamandr.

Protiv Qefesta - potok bistrovodniy, qlyubokopuçinniyy.

Ksanfom ot veçnix boqov nareçenniyy, ot smertnix – Skamandrom.

Ksanf sözünün işləndiyi bir neçə nümunə:

Ksanf çayı bu sözlərdən çoxdu yaman.

Sən də Ksanf sahilində ağacları

Odlayaraq alovlarla hücum elə sərt Ksanfa.

Homer qeyd edir ki, ölümsüzlər – allahlər bu çayı *Ksanf*, fanilər – ölərilər, insanlar isə *Skamandr* adlandırılır. Homerin bu qeydi bizim üçün çox sevindiricidir. *Ksanf* sözünün kökündə *kas* sözü var. Kaslar və saklar isə bir kökdədir. Bizim üçün Homerin izahatı ona görə son dərəcə əhəmiyyətlidir ki, vaxtilə irəli sürdüyümüz bir fikri tam təsdiq edir: «Kaslar və saklar eyni tayfadır, adları da eynidir – yalnız adda metateza baş vermişdir. Kaslar həm də *kaşu* (elameca) adlanır, saklar həm də *şaka* adlanır; *kas*, *kaş* – *sak*, *şak* eyni sözün müxtəlif tələffüz formalarıdır. Bunlardan ilkinə kaslar olmuşdur. Arxa sıra kar «k» səsi daha qədim sayılır. Həm də Azərbaycan ərazisində bu adla tanınmış ən qədim tayfa kaslar hesab olunur. Deməli, kasların ilkin parçalanması ən azı tunc dövrünə aiddir...» (Q. K a z ı m o v. Azərbaycan dilinin tarixi, s.325). Homerin *Ksanf* sözünü allahlara aid etməsi o deməkdir ki, bu sözün tarixini insanlarla bağlamaqda çətinlik çəkmişdir, çünki çox qədimdir. Lakin *Skamandr* sözü Homerin müasiri olan saklarla bağlıdır. *Dardaniya*, *dardanlar*. «İliada»da troyalılar özlərini həm də *dardanlar* adlandırır. Hektor qoşunlara belə müraciət edir: «Ey Troya, ey Li-kiya oğulları, ey dardanlar!». Yaxud Axillesin sözləri: «Yumru döşlü troyalı, dardanyalı qadınları uca səslə hönkürməyə məcbur etmək». «Hər dəfə o qaçıb *Dardan qapısına* – bürəcə sarı... qorunmağa çalışırdı». Priam bəzən poemada *Dardaniid Priam* adlandırılır və s. Cəsur Eney Axilleslə rastlaşaraq döyüş meydanında ona öz nəslini belə tanıdır: İlk babamız Dardan ulu Zevsdən törəmişdir. O, Dardaniyanın banisidir. Onda hələ İlion yox idi, hamı İdanın ətayində yaşayırdı. Dardanın bir oğlu oldu – Erixtoni. Erixtoninin oğlu Tros Troyada hakim oldu. Trosun üç oğlu vardı: İl., Assarak. Qanimed (yəqin ki, *Qanimət*). Qanimedi allahlər tez apardı, gözəl idi, özlərinə saqi etdilər. İlin bir oğlu oldu – Laomedont. Laomedont Titonda hökmdar idi. Onun dörd oğlu vardı: Priam, Kliti, Giketaon, Lamp. Assarakın oğlu Kapi, Kapinin də oğlu Anxiz. Mən Anxizdən törəmişəm, Hektor isə Priamdan. (Homer, s.304).

«İlk babamız Dardan ulu Zevsdən törəmişdir» - sözlərindən aydın olur ki, dardanların bu yerlərə nə vaxt gəldiyi bilinmir, Homerə məlum deyil. Müvafiq elmi fikirlər var: «Antik müəllif Apollodor Troyanın yaranmasını əfsanəvi Dardan ilə bağlayaraq yazır ki, Atlantın qızı Elektra ilə Zevsdən Yasion və Dardan doğulmuşlar. Dardan Tevkrin çarlıq etdiyi ölkəyə gəlir, onun qızı Batiya ilə evlənir və burada Dardan adlı şəhər salır. Tevkrin ölümündən sonra ölkə Dardaniya adlanır. Onun İl və Erixtoni adlı oğulları dünyaya gəlir. Erixtonidən doğulan Troy çarlığı ələ aldıqdan sonra bütün ölkə Troya adlanmağa başlayır». «Bu rəvayət troyahıların e.ə. 3000-2500-cü illərdə Kiçik Asiyaya gəlmiş trakların nəsiləri olduğu haqqında K. Blegenin fikri ilə üst-üstə düşür». (Ç i n g i z Q a r a ş a r l ı. Qədim yunan, roman, kelt və german dillərində türkişmlər. Bakı, «Elm», 2005, s.55). Aydın olur ki, troyahlar indi (hadisələrin cərəyan etdiyi dövrdə) artıb çoxalmışdır

və Dardaniya Troyanın vilayətlərindən birinə çevrilmişdir. Ç.Qaraşarlı Qazaxıstanda Dardan dağ adı, qırğızlarda şəxs adı olduğunu və *dardan* sözünün türkçə «özünü böyük sanan», «lovğa» mənalarında işləndiyini müəyyən etmişdir. (Yenə orada, s. 56).

Bati. Bu sözə aşağıdakı misralarda rast gəlirik:

Troyanın qarşısında xeyli uzaq bir düzəndə

Xeyli uca bir təpə var, dörd bir yanı rahat yoldur.

Fani insan bu təpəyə Bati adı vermiş, ancaq

Ölümsüzlər – qoçaq-zirək Marinanın qəbri deyir.

Bati/Bati adı türklərdə geniş yayılmış şəxs adlarındandır. Batiya antik qaynaqlarda (A p o l l o d o r. Mifolojişka biblioteka. L., «Nauka» 1972, s.65) Dardan hakimi Dardanın arvadı hesab olunur. Qazax qadın adı *Batiya*, kişi adı məşhur *Bati xan* antroponimlərini xatırlamaq olar.

Kimmerlər. Bu sözü ilk dəfə Homer ədəbiyyata gətirmişdir:

Kommerilər məmləkəti hər vaxt sisli-dumanlıdır.

Üzüb dərin Okean-çay sularını bütün günü

Kommerilər yaşadığı bir şəhərə gəlib çatdıq.

Yunan dilindən söz rus dilinə tərcümədə daha düzgün işlənmişdir:

Skoro prişli mı k qubokotekuhim vodam Okeana;

Tam kimmeriən peçalğnaə oblastğ. Pokritaə veçno

Vlajnum tumanom i mqløy oblakov...

Yunan dilində **Kimmerioi**, **Kimmerü** şəkillərindədir. (Vl. K r u z e. Qomerovskiy slovarğ.,s.283) Kimmerlər saklar və skiflərlə bir kökdən olub, ən qədim türk tayfalarındandır. **Qam** (*kahin*) *ər* mənasında olan *kimmer* sözünün daşıyıcıları geniş ərazilərdə yayılmış, Azərbaycanda dərin izlər qoymuşlar. (Q. K a z ı m o v. Azərbaycan dilinin tarixi, s. 301-305).

Troya şəxs adlarını diqqətlə nəzərdən keçirdikdə, yunan tələffüzü ilə təhrif edilməsinə baxmayaraq, onların bir çoxunun türk mənşəli olduğunu üzə çıxarmaq olur.

Priam – (yun. *Priamos*) (Vl. K r u z e. Qomerovskiy slovarğ, s.426) Troyanın son çarı olmuşdur. Onillik müharibə nəticəsində onun vaxtında axeylər Troyanı dağıtmış, əhali müxtəlif istiqamətlərə köçüb getməli olmuşdur. Mənbələr göstərir ki, Priamın xalqına e.ə. XIII əsrdə uzaq şimalda – Skandinaviya ərazilərində, Misirdə və s. yerlərdə rast gəlmək olur. Tədqiqatçılar bunun Troyanın süqutu ilə eyni vaxta düşməsinə məntiqi hesab edirlər. **Priam** sözü türk dillərindəki **börü**, o cümlədən şor, saqay türklərinin dillərində işlənən **pürü** – «qurd, börtü» (V. V. R a d l o v. Opi slovarə törkskix nareçiy. IV-2, s.,1398) və **am** -«ana» (G. V. S e v o r t ə n. Etimolojişkiy slovarğ törkskix azıkov. «Nauka», M., 1974, s.,271) sözlərindən olub, «ana qurd» mənasını verir. Qədim qazax eposunda «Priyamın hekayəsi» adlı hissə olduğu göstərilir və Priyam Turan ölkəsinin qəhrəmanı, Əfrasiyabın bahadırı kimi təsvir edilir. (Ç i n g i z Q a r a ş a r l ı. Qədim yunan, roman, kelt və german dillərində türkişmlər, s. 54).

Hektor – çar Priamın oğlunun, Troya ordusunun ən qüdrətli sərkərdəsinin adıdır. Yalnız allahlərin qərarı ilə Axilles ona qalib gələ bilər.

Zahirən bu söz türk sözüne oxşamır. Lakin söz başındakı «h» səsinə atsaq və samitləri yumşaltsaq, *gd-r* samitləri ilə bu sözü «igid ə» kimi oxumaq mümkündür. *Eney* – ən cəsur Troya qəhrəmanıdır. Axillesi qorxuya salan bir igiddir, Hektorla əminəvəsidir. Şair onu «Xalq içində allah kimi çox sevilən mərd Eney», «Troyanın müşaviri nəcib Eney» kimi səciyyələndirmişdir. Homer tarixi hadisəni realist bir şəkildə təsvir etmiş. Eneyi müharibədə salamat saxlamışdır: Eneyin Axilleslə birbaşa döyüşə atıldığını, lakin Axillesin hələ ölümə məhkum olmadığını görən Poseydon allahların məclisində həyəcanla deyir:

*Ey allahlar, gəlin xilas eyləyək biz mərd Eneyi,
Peleyoğlu əgər onu öldürərsə, Şimşəksaçan
Əsla bundan razı qalmaz... Tale belə hökm edir ki,
Dardan nəslə gərək tamam kəsilməsin bu dünyadan.
Ulu Zeves adı, anı qadmlardan olan bütün
Oğulları arasında hamıdan çox sevir onu.
Priamin nəslindənsə nifrət edir Kronion.
Bundan sonra Trojada əvvəl igid Eney özü,
Sonralar da övladları hökmranlıq edəcəkdir.*

(Kronion Zevs eyni zamanda Şimşəksaçan da adlanır). Məsələ Poseydonun dediyi kimi olur. Eneyin müharibədən sonrakı taleyi uğurlu olmuşdur. Qədim mənbələrə əsasən müəyyənləşdirmişlər ki, məğlubiyyətdən sonra Eney öz qəbiləsi ilə – Dardan qaçqınları ilə İtaliya ərazisinə keçərək etruskların təşəkkülünə səbəb olmuşdur. Yerlilərin başçısı Latin öz qızını Eneyə əvəz vermiş, troyalılarla Latinin camaatı birləşərək bir dövlət yaratmışdır. Yeni yaranmış xalqı Latinin adı ilə *Latin xalqı* adlandırmışlar. Troyanın süqutundan başlayaraq on altı nəsil ötdükdən sonra Eneyin 17-ci nəslə olan Romul öz adamları ilə gəlib Palantiyada qala salmış və öz şərafiyəsinə ona *Roma* demişdir. Etrusk yazılarında Dardan tanrılarından bəhs edilir. Etrusk ərazilərindən üzərində Eneyin təsviri olan qab tapılmışdır. Roma imperatorları öz babaları Eneylə fəxr etmiş, Yuli Sezar Eneyi öz əcdadı saymış və Eneyin oğlu Yulun adını daşımışdır. Bunları ona görə bir qədər təfərrüatı ilə qeyd edirik ki, türk mif və əfsanələrinin qərbə necə yayıldığı ilə oxucu bir daha tanış ola bilsin.

Türklərin həmin dövrdə İtaliya ərazilərinə köçməsi barədə başqa tarixi məlumatlar da vardır. Bu axının bir mühüm səbəbini də Troyanın süqutu dövründə Kiçik Asiyada baş vermiş dəhşətli aclıqla izah etmişlər. Tarixdə bununla bağlı iki mühüm köç haqqında məlumat verilir: «E.ə.XII yüzilliyin başlanğıcında (biz onun tarixini dəqiq müəyyənləşdirə bilmirik) Xett imperiyasının məhvini təqribən xalqların iki köçü ilə əlaqələndirirlər. Onlardan biri 1225-ci ildə Merneptax dövründə, o birisi isə 1192-ci ildə III Ramses dövründə Misir sərhədində köçürmədən ibarət olmuşdur. İkinci köçdən az sonra və ya dərhal ondan sonra, görünür, Troyanın süqutu baş vermişdir (yunan mənbələrinə görə).

Hər iki köç xalqların tərkibinə görə tamamilə müxtəlif idi və müxtəlif səbəblərdən baş vermişdi. Merneptaxın dövründə Kiçik Asiyada elə

dəhşətli aclıq yayılmışdı ki, tirrenlərin də (başqa sözlə etruskların) bir qisminin turuşlar adı ilə birinci dalğada hərəkətinə səbəb olmuşdu. Yerdəyişmə iqtisadi səbəblərlə bağlı idi. Mühacirlər dəniz yolu ilə Kiçik Asiyadan qərbə yönəlmişdilər (onların bir hissəsi İtaliyaya düşə bilirdilər...)» (M. R i m ş n e y d e r. Ot Olimpii do Ninevii vo vremena Qomera». Pervod s nemeükoqo L.P.Suzdalğskoy, «Nauka», 1977., s.16-17)

Eney sözünü yunan dilindəki *aenea* («əbədi») və latın dilindəki *aeneus* («məhkəm», «uçulmaz») sözləri ilə müqayisə etmişlər. (Ç i n g i z Q a r a ş a r l ı. Qədim yunan, roman, kelt və german dillərində türkizmlər, s.55). Lakin fikrimizcə, bu söz türk dillərində çox geniş şəkildə işlənən «qurd balası» mənasında *əniy* sözündəndir. Böyük türk xaqanlığını yaratmış Bumin kağanın tayfası da çin dilində bu sözlə *a-şina* – «nəcib qurd» adlanırdı (rus dilindəki *şenok*, türk dillərindəki *ənik*, çin dilindəki *şena* sözləri eyniköklüdür; bax: Q. K a z ı m o v. “Dil. Tarix. Poeziya”. Bakı, «Nurlan», 2005, s. 97-114).

Paris – Priamin oğludur. Onun Aqamemnonun qardaşı Menelayın arvadı gözəl Yelenanı qaçıdırıb Troyaya gətirməsi müharibə üçün bəhanə sayılır. Odur ki hərdən qınaq mənbəyidir: «Ey saçını qız tək hörüb, qızlardan göz ayırmayan lovğa qoçaq...». *Paris* - «bars» (pələng) sözündəndir. Türk dillərində *Bars buğa*, *Bars heq*, xakas dilində isə *Paris* adları məlumdur. (“Drevnetörkskiy slovar”, s.84-85).

Troya qəhrəmanlarından *Alber* adının «alp ə» mənasında olduğu, *Askan* şəxs adının «azqın» sözü ilə bağlı olub «dəcəl, qəzəblənmiş, qızmış, tərs, sözə baxmayan» mənalarda işləndiyi izah edilmişdir. (Ç i n g i z Q a r a ş a r l ı. Qədim yunan, roman, kelt və german dillərində türkizmlər, s.56-57) Priamin bacısının adını bildirən *Aytilla* adı qırğız antroponimiyasındakı *Aytilla* ilə müqayisə edilmişdir. (Yenə orada, s. 58) Bu söz bəlkə də böyük hun sərkərdəsinin adının *-Attila* sözünün əcdadıdır. Afrodita troyalıların dilində *Bayana* şəkildə qeydə alınmışdır. *Bayana* türk mifologiyasında himayəçi qadın tanrısı sayılır və «bəy ana» kimi izah edilir. Bunlardan başqa, poemalardakı *Alt* (Priamin qaynatasının adı), *İtil*, *Pir*, *Elat* (tərcümədə *Yelat* verilib) kimi şəxs adlarının, *Tayget* dağ adının (tərcümədə *Qayget* gedib), *Aksi* çay adının türk mənşəli olduğunu söyləmək mümkündür.

Bələ bir fikir də tam ağılabatandır ki, «Dədə Qorqud» oğuzları e.ə. III minillikdə Akkad dövlətində 100 il hökmranlıq etmiş kutilərdir. Kutilərin nəslə isə sonralar oğuz adlanmışlar. «Dədə Qorqud» dastanlarını yaranan və bu qəhrəmanlıq eposunda mədh olunan oğuzlar elə həmin Azərbaycan oğuzlarıdır. Həm də bu Azərbaycan oğuzları müstəqil etnik birlik kimi çıxış edirlər. Onların qəbilə ictimai münasibətlərinə və hərbi demokratiyaya əsaslanan müstəqil dövlətləri vardır. «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı Azərbaycan oğuzlarının nə Manna, nə də Midiya dövlətləri, nə Əhəmənilərin və Makedoniyalı İskəndərin hakimiyyətləri, nə Atropatena və Alban dövlətləri, nə Azərbaycan Parfiya rəqabəti, nə Sasanilərin işğalları, nə

də ərəb istilaları haqqında təsəvvürləri vardır». Məsələ burasındadır ki, Homerin poemalarının meydana çıxma zamanı ilə bizim «Kitabi-Dədə Qorqud»un zamanı arasında böyük yaxınlıq olduğu kimi, bu əsərlərin sosial-ictimai məzmununda, quruluş və kompozisiyasında, əsərlərdəki hadisələrin əlaqələndirilməsində də böyük uyğunluqlar vardır.

Odur ki, Homerin poemalarının və ya «Dədə Qorqud»un ilkinliyi, qədimliyi barədə maraqlı fikirlər mövcuddur. Alman alimi Fon Diezin 1825-ci ildə söylədiyi aşağıdakı fikirləri xatırlayaq: «Buradakı («Dədə Qorqud»dakı. – Q.K.) Təpəgöz başqa sikloplara, hətə Homerin siklopuna bütün cəhətləri ilə bənzəyir. Ancaq oğuz siklopu yunanlarınkindən alınma deyil. Yunanlarınkı bunun təqlididir». Fon Diez fikrini belə əsaslandırmışdır: «Oğuz Təpəgözünün Polifemdən kopya edilmiş olduğuna qənaət gətirmədiyimin səbəbləri var. Əvvəla, Şərq yunan şeiriyyatını tanımamışdır. Bunun üçün Homerin əsərlərini tərcümə edə bilməzdilər. Çünki melodiya heç kim tərəfindən anlaşılmayacaqdı. Asiya dilləri bunun üçün lazım olan ifadədən məhrumdurlar. O biri tərəfdən, Təpəgöz əfsanəsində Təpəgözün həyatı, doğumundan ölümünə qədər təfəsilatla anlaşıldığı halda, Polifemdə çatışmazlıqlar vardır. Bu cəhətdən o, Təpəgözün və ondan iqtibas edilmiş kimi görünür. Təpəgöz nağılı Homerin daha çox bildiyi bundan da bəllidir ki, əgər bu əfsanə oğuzların öz malı olmasaydı, yazı ilə və yaxud ağızdan-ağıza Dədə Qorqud zamanına qədər gəlməsaydı, bu qədər tam olaraq təsbitinə imkan olmazdı. Məncə, Homer Asiya səyahətində Təpəgöz əfsanəsini eşitmişdir və Polifemə əsas həyatını ondan almışdır. Kim bilir, hər hansı bir oğuz qəbiləsi arasında İoendə eşitmişdir. Bu qəbilə Priamin müttəfiqləri olaraq yunanlara qarşı Troya müharibəsində hərəkət etmişdir. Bu surətlə əfsanə Kiçik Asiyadan gəlmiş və Homerin zamanında təzə-tərə olaraq yaşamışdır. Nəticədə tam bir sikloplar əfsanəsi, ən köhnə zamanlardan bəri Homerdən müstəqil olaraq, göstərilən qövmlər arasında olmuşdur və yazılarında olan hər bir şeyi yunanlara mal etmək haqsızlıq olar». (Ə l i S u l t a n l ı. «Kitabi-Dədə Qorqud» və qədim yunan dastanları, Bakı, «Elm», 1999, s.50).

Biz hələlik belə bir hökm verə bilmirik. Şübhəsiz, Şərq daha qədimdir. Odur ki bir maraqlı faktı da qeyd etmək istəyirik. Bu faktı verib-verməmək barədə qəlbimizdə çox vuruşursaq da, bu dəfə qeyd etmək istəyirik. Odisseyin başına gələnlərlə Beyrəyin başına gələnlər misra-misra oxşar olduğu kimi, onların arvadlarının adı da eynidir: Odisseyin qadınının adı - *Penelopa* bir növ yarı kalkadan ibarətdir: *pene* - yunan tələffüzündə «banu» sözüdür, *lopa* - *lopos* isə göldə bitən çiçəklili bitki - *şanagüllə* deməkdir, bütövlükdə *Banuçiçək* sözünün verdiyi mənədir. Ümumən Homerin «İliada» və «Odisseyə» poemalarındakı onomastik leksikanın ətraflı tədqiqinə xüsusi ehtiyac vardır. Biz isə Homer dövründə «Dədə Qorqud»u yaradan oğuz türk tayfalarının axeylilər və başqa hindavropalılar ilə qonşuluq şəraitində yaşadıklarını, yaxın əlaqə və münasibətdə olduqlarını göstərmək üçün bir neçə nümunəni nəzərdən keçirməli olduq. Bunlar göstərir ki, bir kökdən olan insan eyni real hadisələr, eyni mif və əfsanələr əsasında dastanlar yaradır və həmin dastanları tədricən öz səciyyəsinə müvafiq şəkildə cilalayır.

TERMİNOLOJİ SİSTEM: YENİLƏŞMƏLƏR

İkram QASIMOV,

Azərbaycan Dillər Universitetinin professoru

Dil cəmiyyətlə, onun inkişafı ilə üzvi şəkildə bağlı olmaqla orada baş verən bütün dəyişiklikləri özündə əks etdirir. Bu baxımdan dili cəmiyyətin güzgüsü hesab etmək olar. Yəni cəmiyyətin ayn-ayın sahələrində baş verən dəyişikliklər, ilk növbədə onun dilində öz əksini tapır. Cəmiyyət durmadan inkişaf edir, yeni-yeni anlayışlar meydana çıxır. Bu isə müxtəlif elmi-texniki biliklər sisteminin də inkişafını özündə ehtiva edir. Qeyd etmək lazımdır ki, həm də hər bir elmi-texniki sahənin tərəqqisində, yüksəlişində, inkişafında və zənginləşməsində həmin sahələrə aid terminoloji leksikanın formalaşması və sabitləşməsi ən mühüm amillərdən biridir. Çünki dildə elmi-terminoloji sistem formalaşmadan hər hansı bir elmi-texniki biliklərin sisteminin inkişaf etməsi sadəcə olaraq mümkün deyildir. Ona görə də elmi-texniki və ictimai biliklər sahəsi inkişaf edən xalqların dillərində terminologiyası ona uyğun olaraq inkişaf edir, təkmilləşir, yeniləşir və daim zənginləşir. Əksinə, terminologiyası zəif inkişaf edən dillərdə elmi, texniki, ictimai sahələrin inkişafı da güclü olmur. Bu baxımdan bütün biliklər sahəsində mövcud olan anlayışları dəqiq adlandıra biləcək terminlərin olması və hər bir anlayışı dəqiq adlandıra bilən terminlərin adlandırdığı anlayışların mahiyyətinə uyğun olan dil vahidləri ilə - terminlərlə işarələnməsi zəruridir. Çünki bu və ya digər elmi-texniki anlayışın işarəsi olan terminlər nə qədər dəqiq və anlaşılqılı olsa, ondan istifadə də bir o qədər asan və faydalı olur. Bu baxımdan hələ Birinci Türkoloji Qurultayda tanınmış alim B.Çobanzadənin termin haqqında irəli sürdüyü fikirlər bu gün də öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir və terminoloji fikrin bugünkü inkişaf səviyyəsində də aktual səslənir. O, terminin mahiyyətindən danışarkən qeyd edirdi ki, fonetika da hər bir səsə uyğun ayrıca hərfin olması zəruri olduğu kimi, hər bir anlayış üçün də mənası dəyişməyən və bir-biri ilə əvəz edilməyən ayrıca sözlər - terminlər olmalıdır. Ona görə də inkişaf etmiş hər bir dil əksər biliklər sahəsinə aid olan özünəməxsus terminlər sistemi yaradır. Əgər bu terminoloji sistemi yaratmaq və sabitləşdirməkdə çətinlik yaranarsa, o zaman inkişaf etmiş digər dillərin lüğət tərkibinə müraciət etmək zəruriyyəti üzə çıxır. Yəni əgər bu və ya digər ölkənin milli dilinin öz elmi terminologiyası yoxdursa və onun yaradılması üçün müəyyən iş aparılmırsa, mütəxəssislər bu zaman terminologiyası inkişaf etmiş başqa dillərin lüğət tərkibinə müraciət etmək məcburiyyətində qalırlar. Mütəxəssislərin fikrinə görə, hər bir elm sahəsi üç əsas anlayışlar sisteminin birliyindən təşkil olunur: bu və ya digər elmi biliklərin məzmununu təşkil edən bir çox faktların toplusundan, onun nəticəsində meydana çıxan ümumi təsəvvürlərdən və bu təsəvvürlərin ifadə olunduğu terminlərdən. Hər bir elmi

biliklər sahəsi məhz bu üç atributun mövcud olması ilə təsvir edilə bilər. Məhz bütün bunların yaranmasında və inkişaf etməsində dil təsadüfi funksiya daşmayıb hər bir elmin struktur elementlərindən biri kimi özünü göstərir. Bu zaman onu da qeyd etməliyəm ki, elmi biliklərin ifadəsində mühüm rol oynayan dil bilavasitə terminlər vasitəsilə elmə daxil ola bilər.

Ona görə də təkcə elmi-texniki biliklər sisteminin deyil, bütövlükdə ictimai şüurun inkişafında, zənginləşməsində terminologiyaya əvəzilməz funksiya yerinə yetirir. Məhz bu səbəbdən də hər bir inkişaf etmiş dil öz terminoloji sistemini formalaşdırmağa, onu zənginləşdirməyə çalışır ki, bu prosesdə də həm dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları, həm də bir çox dilxarici (ekstralingvistik) amillər mühüm rolu ilə seçilir.

Bu prizmadan yanaşdıqda Azərbaycan Respublikasının öz müstəqilliyini yenidən bərpa etdiyi dövrlərə qədər olan terminologiya ilə müstəqillikdən sonrakı dövrün terminologiyasındakı vəziyyətin müqayisəsi göstərir ki, müstəqillik təkcə ictimai-siyasi baxımdan deyil, həm də dilin inkişafı, xüsusən onun terminoloji sisteminin inkişafı baxımından geniş üfüqlər açır. Deməli, hər hansı dövlət iqtisadi, siyasi baxımdan nə qədər güclü olursa, onun elmi və elmi dili də hərtərəfli şəkildə sürətlə inkişaf edir. Bu da öz növbəsində dilin terminoloji qatında daha çox əksini tapır. Çünki dildə termin yaradıcılığı bilavasitə həmin dildə danışanların elmi düşüncə tərzinin, elmi şüurunun inkişafı ilə bilavasitə bağlı olur. Məhz terminləri də digər söz qruplarından fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri onların müəyyən elmi konsepsiya ilə bağlı olması və elmi şüurun reallaşma forması kimi təzahürüdür. Bu isə bir çox hallarda daha çox bu və ya digər ekstralingvistik faktorlarla (dixarici amillərlə) bağlı olur. Həmin ekstralingvistik faktorların əsas və aparıcı xüsusiyyətləri terminin dildəki statusuna da təsir göstərir. Yəni terminlərdə tədqiqatçıların, elmi düşüncə sahiblərinin müşahidələrinə əsaslanan mühüm elmi-texniki faktların nəzəri dərkə öz əksini tapır.

Terminologiyada müşahidə edilən bu xüsusiyyətlər, yəni cəmiyyətin elmi-texniki biliklər sisteminin inkişafı ilə terminologiyanın qarşılıqlı əlaqəsi müstəqillik illərində Azərbaycan dili terminologiyasında qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu dövrdə Azərbaycan dili terminologiyasının ayrı-ayrı sahələrində, xüsusilə nisbətən az inkişaf etmiş sahələrində yeni-yeni terminoloji vahidlər yaranmağa başlayır ki, bu da məhz yeni meydana çıxan anlayışlar sistemi ilə, onların adlandırılma ehtiyacı ilə bilavasitə bağlı olur. Elmi-texniki anlayışların meydana çıxmasında müşahidə edilən bu yeniləşmə bəzən o qədər sürətli və intensiv xarakter alır ki, dilin bu anlayışları vaxtında və keyfiyyətli şəkildə adlandırmağa daxili imkanları yetərli olmadığından o, digər dillərə müraciət etmək məcburiyyətində qalır. Belə hallara dünyanın əksər dillərində rast gəlmək olur. Çünki heç bir dil, hətta özünün ən qədim dövrlərində və eləcə də yüksək inkişaf səviyyəsində belə başqa bir dilin təsirindən uzaqlaşa bilmir. Cəmiyyətin müasir sürətli inkişaf dövründə isə bu proses daha qabarıq şəkildə meydana çıxır və ayrı-ayrı dillər qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsir göstərir. Həmin qarşılıqlı təsir və dillərin bir-birinə leksik vahidlər verə bilməsi, yəni «leksik vahidlərin

mühəddislik inkişaf etməkdə olan, yeni-yeni formalaşan elmi-texniki biliklər sahəsində üzə çıxır ki, bu da ilk növbədə dilin terminoloji qatında daha aydın müşahidə edilir. Bu, bilavasitə o terminoloji sahələrdə daha çox üzə çıxır ki, onlar müstəqillik illərinə qədər nisbətən passiv olmuş, Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra isə çox sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır.

Azərbaycan dilində bu xüsusiyyətləri diplomatiya, informatika, hərbi işi, rəhbərlik və digər terminoloji sahələrdə daha yaxşı müşahidə etmək olur. Bu sahə terminologiyalarında özünü göstərən yeniləşmə və çox hallarda milliləşmə meyillərini son dövrlərdə yaranan dil faktları əsasında daha aydın təsvir etmək mümkündür.

Məlumdur ki, müstəqillik illərinə qədər Azərbaycan Respublikasının özünün müstəqil xarici siyasəti və digər ölkələrlə birbaşa diplomatik əlaqələri çox zəif şəkildə özünü göstərirdi və ya heç yox idi. Ona görə də bu sahə dilin terminoloji vahidlərinin işlənmə intensivliyi də çox zəif idi. Azərbaycan Respublikasının son dövrlərdə daha intensiv inkişaf yoluna qədəm qoymuş diplomatiya terminoloji sisteminə işlədilan yeni-yeni anlayışlar – *soşürestvovanıye*, əməkdaşlıq – *sotrudniçestvo*, həmsədr – *sopredsedatel*, müşavir – *sovetnik*, elçi – *poslannik*, işlər vəkili – *poverenny v delax*, açıq dəniz – *otkritoye more*, qoşulmama – *neprişoyedenıye*, internə etmək – *internirovat* və s. terminlər, yeni yaranan informatika və telekommunikasiya sahəsinə aid olan düymələr paneli – *panel knopok*, geri çağırış – *obratny vızo*, toplama – *şbor*, tutum – *emkost* və s., müstəqil ordu quruculuğu ilə bağlı yaranan *gizir*, *bölik*, *taqm*, *bölmə*, *minatan* və s. onlarla terminlər buna misal ola bilər. Bu tipli terminoloji vahidlərin yaranmasında dilimizin daxili sözyaratma (derivatoloji) qanunauyğunluqlarının imkanlarından səriştəli şəkildə istifadə dilbəyətli və terminoloji tələblərə cavab verən terminlərin meydana gəlməsini asanlaşdırır və bu da dilin terminoloji ehtiyaclarının ödənilməsinə imkan yaradır.

Müstəqillik illərində dilimizin terminoloji qatında özünü göstərən milliləşmə müxtəlif forma və üsullarla reallaşır ki, bu zaman dilin daxili derivatoloji qanunları aparıcı rol oynayır. Belə ki, ayrı-ayrı sahə terminologiyasında müşahidə edilən milliləşmə və özüməlxəmə prosesi zamanı ya dilin milli bazasında mövcud olan uyğun leksik vahidlərin terminləşməsinə, ya da müxtəlif elmi-texniki anlayışların mənasını tam ifadə edə bilən sözlərdən istifadə edilir, ya əhəmiyyətli dil vahidlərinin milli dilə uyğunlaşdırılması və nəhayət, kalkaetmə üsullarına müraciət edilir. Bütün hallarda isə ayrı-ayrı elmi-texniki anlayışların ya milli dil vahidləri ilə, ya da milliləşdirilmiş anlaşıqlı terminlərlə ifadə olunmasına say göstərilir.

Terminoloji sistemdə milliləşmə zamanı ən effektiv üsul dilin daxili imkanlarından istifadə edilməsi, bu zaman dilin arxaik fonduna və ya dialekt və şivələrə müraciət edilməsi vasitəsilə terminoloji vahidlərə ehtiyacın ödənilməsinə şərait yaratmaqdır. Məsələn, yuxarıda nümunə kimi verdiyimiz elçi, taqm, gizir, yuva, böyük və s. terminlər məhz bu yolla terminoloji sistemə daxil ola bildi. Bu cür terminoloji vahidlərdən ayrı-

ayrı biliklər sistemində istifadə həmin sahənin daha da inkişaf etməsinə və anlayışların dəqiq adlandırılmasına imkan verir.

Bəzən cəmiyyətdə gedən müxtəlif xarakterli ictimai-siyasi proseslər, elmi-texniki tərəqqi, sürətli inkişaf, yeni-yeni elmi-texniki kəşflər dilin inkişaf sürətini qabaqlayır və dünyanın ayrı-ayrı coğrafi arealında meydana çıxan anlayışları adlandırmaq üçün dilin öz imkanları kifayət etmir, mövcud dillərdə yaranan terminlərin kalka olunması daha məqbul hesab edilir. Çünki bu və ya digər terminin kalka edilməsi zamanı anlayışlar alınma olsalar da, onların adlandırılması zamanı milli dillərin daxili imkanları, milli dil vahidləri aparıcı olur. Bu baxımdan Azərbaycan dilində kalka üsulu ilə yaradılan terminoloji vahidləri də milli dil nümunələri hesab etmək daha doğrudur. Son dövrlərdə dilin terminoloji qatının ayrı-ayrı sahələrində bu yolla çoxlu sayda terminlər yaradılmışdır. Belə terminoloji vahidlər əksər hallarda çoxkomponentli olmaqla mürəkkəb səciyyəli anlayışların adlandırılmasına xidmət edir.

Müstəqillik illərində kalka üsulu ilə milli xüsusiyyət daşıyan terminlər cəmiyyətdə o qədər çoxalmışdır ki, müxtəlif terminoloji sahələri bu cür terminlərsiz təsvir etmək, sadəcə olaraq, mümkün deyildir. Əslində elmi-texniki terminologiyada bu tipli terminlərin çoxluğu təəccüb doğurmamalıdır. Çünki bir çox elmi-texniki biliklər müəyyən bir ölkədə yaranır və bundan sonra beynəlmiləl səciyyə qazanır. Ayrı-ayrı dillərdə yaranan müxtəlif xarakterli elmi-texniki anlayış adları əksər hallarda məhz kalka yolu ilə dillərə keçir və həm də terminoloji leksikaya daxil olan əksər terminlərin kalka üsulu ilə yarandığı fikrini söyləməyə əsas verir. Ona görə ki, əksər anlayışlar mahiyyət (məzmun) etibarilə beynəlmiləl səciyyəli olmaqla ancaq forma baxımından milli xüsusiyyətə malik olur. Məhz ona görə də Azərbaycan dilində kalka üsulu ilə yaranan terminlər çox müxtəlif və fərqli sintaktik konstruksiyalar şəklində özünü göstərə bilər. Bu xüsusiyyəti ən müxtəlif elmi-texniki biliklər sahəsinə aid terminologiyada, xüsusilə mahiyyət etibarilə beynəlmiləl səciyyə daşıyan terminoloji sahələrdə aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin ən müxtəlif sahə terminologiyalarına aid olan dil vahidlərinin kalka edilməsi və ya kalka üsulu ilə termin yaradılması əksər hallarda rus dilindən və ya rus dili vasitəsilə edilmişdir ki, bu da məlum ictimai-siyasi amillərlə bağlı olmuşdur. Məsələn, təsir – *vliyaniye*, nüvəsiz – *bezjadernnyy*, birtərəfli – *odnostoronnyy*, təvəüzkar siyasət – *aqressivnaya politika*, xarici siyasət – *vneshnaya politika*, hərbi sanksiya – *voynennaya sanksiya* və s. (diplomatiya); yaddaş xanəsi – *yacheyka pamyati*, mərkəzləşmiş idarəetmə – *tsentralizovannoye upravleniye*, funksional asılılıq – *funktionalnaya zavisimost*, əlaqələndirmə qurğusu – *ustroystvo sopracceniye*, dəqiqləşdirilmiş ad – *utoçennoe imya* və s. (informatika); özül hüceyrəsi – *kletka bazisnaya*, zərərli bitkilər – *rasteniyeyadovite*, tərədən böyümə – *rost verxuxeyniy*, üçyuvah – *trexqezdnyy*, canavar gilası – *volçeyaqodnik* və s. (botanika); böyrək çatışmazlığı –

nedostatoçnost poçek, sinir tikəsi – *nervnyy soy*, xora oyuğu – *nilya yazvennaya*, beyin ayaqığı – *nojka mozga* və s. (həyatişünaslıq); döyüşün sonu – *isxod boyay*, tarki silah etmək – *obezorujit*, döyüş uçuşu – *boevoy polet*, sınaq uçuşu – *ispitatebny polet* (hərbi) və s.

Ayrı-ayrı terminoloji sahələrə zid kalka edilmə ilə bu tipli terminlərə istənilən qədər nümunə vermək mümkündür ki, buda bir daha həmin yolla yaranan terminlərin cəmiyyətdə çoxluğunu göstərir. Kalka yolu ilə yaranan və milli səciyyəsi ilə seçilən terminlər kalka olunma xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənə bilər. Belə ki, digər dillərdə (xüsusilə rus dilində) mövcud olan müxtəlif sahə terminləri bütöv (tam) şəkildə, ya da yarımçıq kalka edilə bilər. Bu baxımdan kalka yolu ilə milliləşdirilən terminlər tam və yarımçıq kalka olmaqla iki cür yarana bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı sahə terminologiyasında yarımçıq kalka daha çox rast gəlmək olur. Bu onunla izah oluna bilər ki, kalka edilən birləşmələrin komponentlərindən birini, ikisini, bəzən üçünü və s. kalka etmək və milli dildə onun qarşılığını müəyyənləşdirmək mümkün olduğu halda, sintaktik konstruksiya tərkibindəki digər bir və ya bir neçə komponentin milli dil vahidləri ilə əvəz olunması çətin və ya heç mümkün olmur. Bu, o zaman özünü daha çox göstərir ki, kalka edilə bilməyən terminoloji vahid termini alan dil də geniş işləkliyə malikdir, onun mənası dil daşıyıcılarının əksəriyyətinə məlumdur və onun milli dil vahidi ilə əvəz olunmasına o qədər də ehtiyac duyulmur. Ya da həmin terminoloji konstruksiyanın bu və ya digər komponentinin qarşılığının müəyyənləşdirilməsi sadəcə olaraq mümkün deyil. Məsələn, hərbi terminologiyada, eləcə də digər bir sıra terminoloji sahələrdə geniş işləkliyə malik olan *komandir* termininin kalka edilməsinə o qədər də ciddi ehtiyac duyulmadığından onun dəyişdirilməsi də lazım gəlmir. Lakin həmin sözün iştirakı ilə yaranan *bölmə komandiri*, *komandir müavini*, *atıcı alayın komandiri*, *taqım komandiri* və s. birləşmələrin digər komponentləri kalka edilir ki, bu da anlaşılıq, işlədilməsi baxımından asan olan terminlərin yaranmasına və milli səciyyəsi ilə seçilməsinə imkan verir. Diplomatiya termini kimi işlədilən *avtoritar* sözünün kalka edilməsinə ciddi ehtiyac duyulmadığı halda, *avtoritar hakimiyyət*, *avtoritar quruluş*, *avtoritar idarəetmə* və s. termin – söz birləşmələrindəki komponentlərin digər qismi kalka edilərək işlədilir. Çünki istər komandir, istərsə də avtoritar və bu tipli müxtəlif sahə terminlərinin mənasının anlaşılması o qədər də çətinlik törətmədiyindən onların kalka edilməsinə ehtiyac duyulmur.

Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək bu qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilinin terminoloji qatında yeniləşmə və milliləşmə meyilləri bir tərəfdən dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən bir çox diltarici amillərlə (ekstralingvistik faktorlarla) bağlıdır və burada özünü göstərən milliləşmə prosesi fasiləsiz olaraq müxtəlif üsullarla davam edir ki, bu da dilin terminoloji sistemində özünü göstərən yeniləşmə kimi izah oluna bilər.

MEHDİ HÜSEYN VƏ TƏNQİDÇİ CƏSARƏTİ

Akif ƏLİYEV,
filologiya elmləri namizədi, dosent

...Ən yaxşı snayperlərin də gülləsi bəzən hədəfə dəymir. Onlar üçün əsas şərt dostla-düşmənlə fərq qoymağı bacarmaq və səngərdə möhkəm dayanmaqdır! – deyən M.Hüseyn tənqidçi kimi dövrün atəşlərinə sinə gərib, səngərdə yox, üz-üzə daim atəş açmışdır! Azərbaycan sovet ədəbiyyatının beşiyi başında ayıq-sayıq dayanan tənqidçi dərin məzmunlu əsərləri ilə onun «daylası»nı çalmışdır. O, bədii yaradıcılığın prinsiplərini duyub, araşdıran, onun ideya saflığını, kamilliyini, sosialist realizm metodunu dərinləndirən mənimsəyən ədib olmuşdur.

Tiflisdə çıxan «Yeni fikir» qəzeti ilə mətbuata gələn Mehdi Hüseyn gənc yaşlarından qələmə aldığı очерк, məqalə və hekayələrdə mühüm problemlər qaldıraraq, ölkənin inqilabi yürüşündə, savadsızlığın ləğvində, kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsində öndə addımlayır. Bu da təsadüfi deyil ki, ədib 1932-ci ildə nəşr etdirdiyi ilk məqalələr kitabını «Ədəbi döyüşlər» adlandırır. Əslində isə bu, ədəbi döyüşlər deyildi. Bu, ədalətlə ədalətsizliyin, haqla haqsızlığın döyüşü idi. Belə bir cəhəti yaxşı hiss edən xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov yazırdı ki, «Yirminci-otuzuncu illərdən yaradıcılıq mübarizələrini və mübahisələrini görənlər deyirlər ki, bu «döyüşlər» sözü (M.Hüseynin «Ədəbi döyüşlərini» nəzərdə tutur. – A.Ə.) lap yerində işlənir və əsl həqiqətdir. O zaman Mehdi'nin 23 yaşı vardı – yəni tam kamillik dövrünü yaşayırdı. Lakin məqalələr daha əvvəlki dövrün məhsulu idi və Mehdi ürəyinin, mənəvi aləminin təbii xüsusiyyəti olan hərarətli ehtirası ifadə edirdi».

«Yeraltı çaylar dənizə axır» romanında Mollayev obrazı ilə M.Hüseyn Stalin epoxasına «qulluq» göstərən, onun «iş üslubu»nu həyata keçirən M.C.Bağirov çağırılığının iç üzünü yazıçı cəsərlə açdı. Sevinc kədərlə qoşadır – deyiblər. Yazıçı bununla rahatlanmadı. Ədəbiyyat və sənət məsələlərinə həsr olunmuş məqalələrində sanki intiqam, qisas aldı. Bu, tənqidçinin həyatı, insanları dərin bir məhəbbətlə sevən, ancaq umduqlarını cəmiyyətdə görməyən, tapmayan, qələm dostlarının acı taleyə düşmüş, kədər intiqamı idi. Bu kədərdə qəzəbli, üsyankar, fırtınalı bir tənqidçinin monoloqu daha aydın eşidilir. O, özünəməxsus Mehdi Hüseyn intonasiası ilə sanki deyirdi:

- Ehey, sən vaxtilə M.Müşfiqin «Oxu tar»ına qarşı çıxmısan. Üstəlik, «Qızıl qələm»in keçdiyi mübarizə yolları adlı məqalədə göstərmisən ki, «bizi İsmayıl Hikmətlərin, Cənnətlərin, Səməd Mənsurların vahiməsi basmışdı». (Bax: «İnqilab və mədəniyyət» jurnalı, 1931. № 3-4, səh. 21). Yadındadırmı? Əslində bu, zəka və sənətkarlıq qarşısında vahimədir, öz gücsüzlüyünü hiss edən adamın qorxusudur. Ən

ağır günlərimizdə Rusiya – Türkiyə əməkdaşlığı sayəsində Azərbaycana savad vermək üçün dəvət edilmiş İsmayıl Hikmət kimi türk ziyalıları haqqında böyük minnətdarlıq, təşəkkürlük duyğusu ilə danışmalı olduğumuz halda onu unutmaq, rəsmi ədəbiyyatda siyasi məhdudluqdan və ehkamçılıqdan doğan notlarla kifayətlənmək olmaz. Səməd Mənsurun dahiyana bir qüdrətlə yazdığı «Rəngidir» şeirini subyektiv, bədbin bir şeir kimi qələmə vermək nə dərəcədə doğrudur? Axı ədəbiyyat tarixində mində bir yaranan bu cür nadir şeirlər öz zərgərini gözləyən incilərdir. Bu şeirdəki şübhə və inamsızlıq əslində həyatı dərinləndirən duyulan lirik qəhrəmanın sarsıntılılarından yaranmışdır». M.Hüseyn doğru qeyd edirdi ki, «mənəvi min ləkə gördüm dürrüdə, yaqutidə» misrası özünü dürrə və yaqut kimi qələmə verən, əslində daxilən boş, perspektivsiz, təmiz bir qayədən məhrum, ədalət maskası taxmış bəzi insanlara qarşı tuşlanmamışdırımı? Bax, bu «insanlar» idi ki, inqilabçı satirik M.Ə.Sabir kimi bir klassikin böyük tarixi rolunu şübhə altına alır, «şairin mübariz şeiri bəzən öz ictimai kəskinliyini itirirdi» – deyirdilər. Hətta, şairi cəsərləndirən təqsirləndirib onu da deyirdilər ki, Sabirin xalq inqilabi dəyişiklik, istismar dünyasını məhv etməyə səsləyən çağırışı duyulub hiss edilmir. Bu, böhtan idi. M.Hüseyn Sabir irsinin bütövlükdə inqilabi əhval-ruhiyyədən yarandığını zorakılıqla inkar edənlərə yazıb sübut etdi ki, o, özünün xalqa, vətənə, tərəqqi və proqresə olan böyük məhəbbətinin sayəsində bilavasitə inqilabi hərəkətə kömək edir, xalq düşmənlərinə öldürücü zərbə vuran əsərlər yaradırdı. Onun satiralarında qətiyyət kompromis əhval-ruhiyyəsinə rast gəlmək mümkün deyildi. O, istismarçılar və zalımlar dünyasının amansız düşməni idi. Konkret desək, Mehdi Hüseyn haqlı olaraq belə bir hökm verirdi ki: «Sabir yaradıcılığı da vətəndaşlıq motivləri ilə nəfəs alırdı. Onu yüksəldən, onu həqiqi ictimai bir ürək kimi çirpənməyə məcbur edən böyük vətəndaşlıq məsuliyyəti idi! Bu səbəbdən də Sabir inqilabın şairi idi!».

Bu cəhətdən «H.Cavid haqqında bir-iki söz», «Yazıçı və tarix», «Ədəbiyyatşünaslıqda marksizm təhrifi əleyhinə», «Ölməz sənətkar», «Səməd Vurğun», «Dahi sənətkar», «Düşündürən sənətkar» məqalələrində Mehdi Hüseyn yaradıcılığına birtərəfli qiymət verilən, xırda burjuva əhval-ruhiyyəsi təbliğ edən, millətçilik, panturkist damğası ilə təqsirləndirilib, mühakimə olunan qələm dostlarını cəsərlə müdafiə edirdi. Tənqidçi 30-cu illər repressiyasının qurbanı olmuş «Molla Nəsrəddin» haqqında daha ürək ağrısı ilə söhbət açırdı. İnqilabdan çox-çox əvvəl həqiqəti deməyə adət etmiş «Molla Nəsrəddin» yeni həyat quruculuğunun ilk onilliklərində bütün bunlardan məhrum oldu. Neçə nömrələrində ayrı-ayrı səhifələr «ağ» çıxdı, neçə-neçə məqalələrin üstündən çahn-çarpaz xətlər çəkildi. Və elan edildi ki, «qlavlit icazə vermir, oxumayın!». Çar mütləqiyyətinin o ağır illərində «Nikolay padşahlı mənim işim yoxdur» deyən jurnal çarizm siyasətini alt-üst edirdisə, inqilabdan sonra «Molla Nəsrəddin» sözünü «kəsənlər», onun baş redaktoru C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında «burjuva əlamətləri» axtaranlar «tapıldı». Həyasızcasına dedilər və yazdılar ki, «Molla Nəsrəddin» Qoqolun Azərbaycan dilinə tərcüməsidir. «Ölülər»

«Revizor»un, «Qurbanlıbəy» «Kolyaska»nın təsiri ilə yazılıb. Tənqidçi M.Hüseyn bütün bu iftiralara dözə bilməzdi və dözmədi də. «Dahi sənətkar» adlı məqaləsində yazdı ki: «...Ölülər»in «Revizor»a bənzədiyini və Qoqola təqliddən yazıldığını iddia edənlər unudurlar ki, bu iki dahiyana əsərdə bir-birinə bənzəyən cəhət yalnız zahiri forma xüsusiyyətləridir, Xlestakovla Şeyx Nəsrullahın xarakterində zərrə qədər də bənzəyiş yoxdur. İsgəndərlə müqayisə ediləcək bir obrazı «Revizor» əsərində axtarmaq lap əbəsdir. Demək, sənətin ən çətin sahəsində xarakterlər yaradıcılığında – Qoqolla Mirzə Cəlilin əsərləri arasında çox dərin fərqlər vardır». Lakin ictimai-sosial ədalətsizliklərin geniş vüsət aldığı 30-cu illər mərhələsində tənqidçinin haqlı mülahizələrinə məhəl qoyulmadı. «Molla Nəsrəddin», onun redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə daha ciddi tənqidi, təqibə məruz qaldı. 1931-ci ildə jurnalın fəaliyyəti dayandırıldı. Mirzə Cəlil isə nə qədər alyazmasının yandırılması oldu. Jurnalın da, böyük sənətkarın taleyi də Mehdi Hüseyni daim narahat edib düşündürdü: «Əgər, həyatının ən son dəqiqələrində siz ona yanaşsınız (C.Məmmədquluzadəyə. – A.Ə.) «Öləndən sonra ən çox nəyi arzu edərsiniz: sizə heykəl qoyulmasını, yoxsa jurnalınızın yenidən nəşr olunmasını?» - deyər xəbər alsaydıңыз o, böyük səmimiyyətlə belə cavab verərdi: - Jurnalın nəşr olunmasını... Mənim heykəlim odur...».

Həyat həqiqəti ədibin ədəbi-tənqidi məqalələrinin əsas ideya xəttini təşkil edir. «Böyük ənənələr», «Azərbaycan romanı haqqında», «Ədəbi tənqidimizin nəzəri saflığı uğrunda», «Sabir novator», «M.Qorki və müasirlik», «Puşkin və biz» və s. məqalələrində tənqidçi bədii yaradıcılığın insan mənəviyyatında nəcib hisslər, müqəddəs duyğular yaratmaqda mühüm rol oynadığını göstərir. Həyat və yaradıcılıq təcrübəsi, konkret mülahizələri Mehdi Hüseyn elmi-nəzəri fikir və mülahizələrini bütövlükdə təsdiq edir. Daim axtarışda olan Mehdi Hüseyn yaradıcılığı, onun ədəbi tənqidi irsi Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi ilə kifayətlənmir, çoxmillətli sovet ədəbiyyatına və xarici ölkələrin sənət incilərinə yol tapırdı. Bu axtarışlar ciddi problemlər qaldıran Mehdi Hüseyn kimi qüdrətli bir tənqidçinin sənət dünyasından xəbər verirdi. Mürəkkəb, ziddiyyətli dövrün azablarına müqavimət göstərmiş tənqidçinin Hüseyn Cavidə həsr etdiyi məqaləsi də bu cəhətdən maraqlıdır. Cavid yaradıcılığını dərinləndirən tənqidçi 1934-cü ildə yazırdı ki, Cavid «Öz sənətini ölümdən xilas edərək», öz yaradıcılığını gələcək bədii nailiyyətlər üçün səfərbərliyə almağa başladı». Və tənqidçi ona da zəmanət verirdi ki, H.Cavid öz keçmişindən ayrılaraq, yeni sinifsiz sosializm cəmiyyətinin yaradıcısına çevrilib. Amma «Topal Teymur» tamaşası ilə bağlı bir rəvayətini xatırlamaq yerinə düşərdi. ...Deyilənə görə «Topal Teymur» əsərinin tamaşasına o illər dövlət rəhbəri kimi gözüne ağ gəlmiş D.Bünyadzadə, ayaqdan şikəst olan S.Ağamalıoğlu da gəlmiş... «Topal Teymur» rolunun ifaçısı A.M. Şərifzadə özünəməxsus yüksək diksiyası ilə əsir alınmış onun hüzuruna gətirilən Yıldırım bəylə üz-üzə dayanır: iki İslam aləminin sərkərdəsi. Biri məğlub, o biri isə qalib, məğrur gur səslə deyir: «- Heç maraq etmə, Xaqanıml! Sən bir kor, bir əbdal, mən də dəli bir topal! Əgər dünyanın

zərrə qədər dəyəri olsaydı yığın-yığın insanlara, ucu-bucağı görünməyən məmləkətlərə sənəti kimi bir kor, mənim kimi bir topal müsəllət olmazdı».

Xalq yazıçısı İ.Şıxlının təbirincə desək: «Sapı özümüzdən olan «baltalar» bax, elə orada pıçıldaşdılar: «Cavidə cəsarətə bax: D.Bünyadzadəyə – kor, S.Ağamalıoğluna – topal deyir». Bu «pıçıltılar» onsuz da əsassız tənqidin hədəfinə çevrilmiş H.Cavid sənətinə yerli-yersiz «hücumları» daha da gücləndirdi. Hatta, tarixə müasir «tələblər baxımından yanaşmamasına» görə bu böyük sənətkarə qarşı qaldırılan ittihamlar onu bir müddət sənətdə susmağa məcbur etdi. Mehdi Hüseyn onun da şahidi di ki, Cavid sənətinə münasibətdə tənqid qərəzli bir yol tutmaqla, bəzən təhqirə də keçirdi. «Kommunist» qəzeti yazırdı: «Biz ildırım sürətilə irəliləyərkən Cavid tsabağa kimi yürüməyi tərk etmirdi». Yaxud, «Gənc işçi» qəzetində «Topal Teymur» haqqında yazılırdı: «Adı özünə uyğundur. Sənətcə (H.Cavid. – A.Ə.) topaldır». Bu cür «tənqid» və təhqirlərlə kifayətlənməyib Cavid sənəti satirik şeirin də hədəfi oldu. «Gənc işçi» qəzetində şəxsiyyəti kimi əsərləri də «dəfn» olunmuş Bəbir Məmmədzadə böyük sənətkarı «əqrəb kimi zəharını quyruğunda gizləyən» adlandırmışdır. Tənqidçiyə görə, Cavid sənəti güclü, qüdrətli və emosional olsa da, taleyi yuxarıların «qara siyahısına»dan silinmədi. Azad söz, aşkarlıq tələbini o vaxt irəli sürdüyü üçün 1930-cu illər repressiyasının qurbanlarından oldu.

S.Vurğunun «Aygün»ünü də müdafiə etmək həqiqətin çağırışı idi. Mehdi Hüseyn bu çağırışın önündə getdiyinə, ümumxalq məhəbbəti qazanmış Səməd Vurğun poeziyasını alqışlayıb, təqdir etdiyinə görə onun yaradıcılıq axtarışları əsassız tənqiddə məruz qaldı. Konkret desək, Səməd Vurğun kimi bir şairi görmək istəməyən Mir Cəfər Bağirov onun pərəstişkarlarından da fürsət düşdükcə qisas almalı idi. Həmin illər məsul vəzifədə işləyən Teymur Yaqubov M.Bağirovun yanında «xab» qazanmaq məqsədilə XIX partiya qurultayındakı çıxışında deyirdi ki, «yazıçılarımız həyatdan uzaq düşüblər. Yaradıcılıqda geri qalıblar. Əsər yazmaq əvəzinə özləri haqqında dissertasiya yazdırırlar. Səməd Vurğun Bəxtiyar Vahabzadəyə, Süleyman Rüstəm Sədi Əfəndiyevə, Mehdi Hüseyn İsmayıl Şıxlıya özlərini təriflədirlər».

Ədibin «Şeyx Şamil» pyesinin nəşri də, tamaşası da M.Bağirovun bir göz bəhrələnməsindən «it-bata» düşdü. Vaxtilə bu pyesi tərifləyənlər, ona rəy verib həqiqəti deyənlər də cəzalar aldılar. «Mehdi Hüseynin yaradıcılığı» mövzusunda dissertasiya yazan xalq yazıçısı İ.Şıxlı böyük ədibə görə nə qədər vuruldu?!

Mehdi Hüseyn ədəbi tənqidi özünün cəsarətliliyi, obyektivliyi ilə bu gün yetişən gənc ədəbiyyatşünaslara da örnək ola bilər.

BAĞDAD ƏDƏBİ MÜHİTİ VƏ AZƏRBAYCANLI ŞAİRLƏR

Şəhrət SƏLİMBƏYLİ,
AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar
İnstitutunun türk dilli əlyazmalar
şöbəsinin əməkdaşı

Azərbaycanlılar başqa ərəb ölkələri ilə yanaşı İraqda VII əsrdən başlayaraq məskən salmış,ədəbiyyat və incəsənətlərini yaratmışlar. VII əsrin ikinci yarısından Azərbaycan sənətkarları yazılarını ərəb dilində qələmə almış, ərəbləri belə heyratə salan əsərlər yaratmışlar. Din, dil və əlifba ilə yaranmış bu əlaqələr hər iki xalqın folklorunda belə əksini tapmışdır. Buna "Min bir gecə", "Leyli və Məcnun" kimi möhtəşəm klassik abidələrin mövzu və süjetləri bir nümunədir.

Əsası 762-ci ildə qoyulmuş, Diyalə çayının mənsəbi yaxınlığında, Dəclə ilə Fəratın yaxınlaşdığı yerdə, Dəclənin hər iki sahilində yerləşən Bağdad Abbasilər xilafətinin (750-1258) paytaxtı olmuş, əl-Mənsurun nəvəsi Harun ər-Rəşid zamanında (786-809) ən parlaq zamanını yaşamışdır. Vaxtilə Abbasilərin möhtəşəm idarə mərkəzi və islam aləminin baş şəhəri olmuş Bağdad "Tanrı vergisi və ya hədiyyəsi" sayılırdı. Xəlifə Mənsur bu şəhəri "Mədinətü-s-salam", yəni sülh və ya səlamət şəhəri, taxud evi adlandırmışdır.

Hələ 1258-ci ildə Hülakü xan Bağdadı ələ keçirmiş, XIV əsrdə Cəlalilər dövründə, Bağdad ilə Təbriz arasında münasibət qüvvətlənmiş, XV əsrdə Ağqoyunluların hakimiyyəti illərində Bağdad Azərbaycanın böyük əyalətlərindən biri sayılmışdır. 1508-ci ildə Bağdad Şah İsmayıl Səfəvi tərəfindən tutulduğu vaxtdan burada azərbaycanlıların mövqeyi daha da möhkəmlənməyə başlamış, 1534-cü ildə Sultan Süleyman zamanından Osmanlıların hakimiyyəti altına keçmiş, 1623-cü ildə Şah Abbas Bağdadı tutmuşdur. 5 il keçməmiş IV Sultan Muradın orduları Bağdadı yenidən geri almışdır. İstər Səfəvilər (1501-1736), istərsə də Osmanlı imperiyası (XV əsrin II yarısından 1923-cü ilədək) demək olar ki, tarix boyunca orta əsrlər islam mədəniyyətinin mərkəzi, qoruyucu, beşiklərindən biri olmuşdur.

Bağdad eləcə də İslam dünyasında məşhur sayılan Kufə, Bəsrə, Nəcəf, Kərbəla, Hillə və sairədən yalnız daha qədimliyi ilə deyil, həm də ədəbi mərkəz olmaqla seçilirdi.

Göründüyü kimi, Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm bir hissəsinin Bağdadla yaranması təsadüfi deyildi. Bu, bəlkə də tarixi, siyasi, ictimai və iqtisadi əlaqələrlə bağlı idi. Biz bu mövzu dairəsində geniş və hərtərəfli söhbət açmaq fikrində deyilik, bununla belə Azərbaycan ədəbiyyatının Bağdadla bağlılıqlarının bəzi məqamlarına toxunmaq istəyirik. Azərbaycanla Bağdad arasında tarixən real əlaqələr olmuşdur. İndiyədək bu münasibətlər ardıcıl və yığcamlıqla öyrənilməmişdir.

Füzulidən sonra XVI yüzillikdə Bağdadla Azərbaycanı təmsil edən ikinci sənətkar Əhdi Bağdadi (?-1594) olmuşdur. Onun haqqında özündən sonra ilkin bilgiləri Hasan Kınalızadə Çələbi təzkirəsindən alırıq: "Əhdi Bağdadidir. Nəmi Əhməddir. Babasına Mövlana Şəmsi derlər".

Əhdi Bağdadidən yazan digər müəlliflər də onun İstanbulda olmasından, məşhurluğundan, şeirlər yazmasından, hətta Divanının varlığından söz açırlar. Divanı əlimizdə yoxdur, lakin bir sıra məcmuə və cümlərdə şeirlərinə təsadüf olunur". Kınalızadə kimi mötəbər müəlliflərin nümunə verdiyi şeirlər sonrakı araşdırma və mənbələrdə də yer almışdır ki, onları etibarlı saymaq olar:

**Qan edüb,ey qaşı ya,oldu oğun dildə nihan,
Yarəmin ağzın arar cərrah onunçün hər zaman.**

**Oq kibi üftadəni atdın yabanə gərçi kim,
Xakdən gəldin götürdün yenə,ey əbrukəman.**

Bəlkə də şeirlərinin əsrlər adlayaraq toplu halında günümüzə gəlib çıxmasına səbəb Hikmətin yazdığıtək "dilə və qəvaiddə hakim və vaqif olan şairin", "nəzm xüsusində qüvvətli fəsih,bəsit və orta" olmasındandır?

Orta çağlarda yaşamış yüzlərlə sənətkarın adı anılırkən ilkin mənbələrdən biri kimi Əhdi Bağdadinin təzkirəsinə söykənilməsi məlumdur. Əhdinin adını yaşadan da həmin əsəridir. Bu əsərin yazıldığı tarix müəllifin qeydlərinə əsasən əlyazmalarında h.971 (1563)-ci ildir. Hələlik əsərin yalnız Sankt-Peterburq Dövlət Universiteti Şərq bölməsində mühafizə olunan T-16 şifralı nüsxəsindən istifadə etmişik. "Təzkirəyi-Əhdi bin Şəmsi Bağdadi" adlandırılmış əlyazma 290 vərəqdən ibarətdir və h.1217 (1802)-ci ildə Abdulla bin İbrahim Üsküdari tərəfindən köçürülmüşdür. 375 çağdaşı olan və əksəriyyəti Bağdad ətrafında yetişən Azərbaycan və Osmanlı şairlərini, əsərlərindən nümunələri əhatə etməkdədir.

Bağdadla doğulub-böyüməsinə, Türkiyədə də (İstanbulda) yaşamasına baxmayaraq, "ləhcə etibarilə Azərbaycana mənsub" olan Əhdi yaradıcılığının ayrıca tədqiqat obyektini, "Gülşəni-şüəra" kimi sanballı, klassik bir abidənin indiyədək nəşr olunmaması acı təəssüf hissi doğurur.

Əhdi Bağdadi kimi atası, qardaşı, əmisi, əmisi oğlu və daha başqa qohumları da Bağdad ədəbi mühitini rəvnaqlandırən söz sahibi olmuşlar. Məhz Əhdi təzkirəsində onlardan bir sıra bilgilər alırıq.

Şəmsi Bağdadi Əhdinin atasıdır. Onun haqqında ilkin bilgiləri də oğlu Əhdi Bağdadi vermişdir: "Şəmsi əhli-elm zümrəsindən rəqimi-hurufin babasıdır... Məsnəvi bəhrində üç kitab nəzm etmişdir. Hər biri məqbuli-füzəlayi-zəman, pəsəndidəyi-füsə-hayi-cəhan olmuş, əlhəq ol nikuxisal olan piri-rövşəndil məzmuni-bələğətnümun bulmaqla bimisal və səramədi-əmasil idi... və tərz-i-ğəzəldə Divan tərtib edib məqbuli-əhli-irfan olmuşdur". Göründüyü kimi, Əhdi atası Şəmsini əhli-elm, Divan və üç məsnəvi müəllifi kimi təqdim edir. Lakin, nədənsə, məsnəvilərinin adını belə göstərmir, "bu

qədər səhlənkərlər Şərqa məxsus olsa gərəkdir" deyən Hikmətin fikrini Sam Mirzənin atası Şah İsmayıl Xətai ilə bağlı təzkirəsində yazdıqları da təsdiqləyir. Bəzən sanballı, nadir bir əlyazmanı köçürən katib orada öz adını, soyadını, köçürdüyü yeri, tarixi və s. yazmağı təvazökarlıq edərək "unudur", bunun isə tədqiqatçıların işini nə dərəcədə çətinləşdirdiyini əlyazmaçılar gözəl bilirlər. Əhdi atası Şəmsi Bağdadinin yaradıcılığında Azərbaycanca bir neçə beyt nümunə vermişdir:

**Ey yüzi gül, zülfi sünbül, peykəri gül xirməni,
Səbzü xürrəm rəngü buyindən məlahət gülşəni.**

**Rəqib, eşitdim ol məhi sevrəsin,
Bizi incitmə Allahi savərsin!**

Şəmsidən Kınalızada və Lətifə də söz açıq. Kınalızada Şəmsinin vilayəti-Əcəmdən Rumə gəldiyini, "Dəh mürğ" adlı bayquşun başqa quşlara nəsihətlərini əks etdirən nəzminin olmasını yazır.

Şəmsi Bağdadinin əlimizdə heç bir toplusu və ya ayrıca əsəri olmadığından bu fikri təsdiq və ya inkar edə bilmirik. Şəmsi Bağdadini yaxın dövrdə Hikmətdən başqa Mümtaz və Araslı anmışlarsa da, şairin əsərləri əsasında fikir söyləmək onlara da nəsib olmamışdır. Bütün bunlara baxmayaraq araşdırmalar nəticəsində Şəmsi Bağdadinin klassik dövrə aid bir çox əlyazma, məcmuə və cümlələrindəki şeirlərini cəmləyə bilmişik ki, onlardan da bir neçəsi farscadır.

Şəmsinin əlyazmalardakı şeirlərinin bəzi örnəklərini ilk dəfə burada verməklə onun ədəbi irsi haqqında azacıq da olsa təsəvvür yaradacağımızı düşünürük:

**Surəti-məni düşəldən qəlbimiz miratına,
Hər yerə qılsun nəzər anun təmənnəsindəyüz.**

***

**Dil tiffiyilə dilbəri oynayı böyütdün,
Bir-birilə ikisin aldayı böyütdün.**

Verdiyimiz bu şeir parçaları sənətkarlıq baxımından etalon sayıla bilməyə də, ahəngdar və şuxdur, dili qəliz deyil, sadədir.

Hüsni Bağdadi XVI yüzilliyin Azərbaycan şairlərindəndir. Şəmsi Bağdadinin qardaşı, Əhdi Bağdadinin əmisidir. Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazmışdır. Onun haqqında ilk məlumatı Əhdi "Gülşəni-şüəra"sında vermişdir. Başqa mənbələrdə anılmayı. Hikmət də yalnız Əhdinin ondan verdiyi beyti nümunə göstərmişdir:

**Sanmın bəni cəməndəki gülün sinəçakıyam,
Bir sərv boylu lalərxün dərdgahıyam.**

Rindi Bağdadi Hüsni Bağdadinin oğlu, Əhdinin isə əmisi oğludur. Haqqında ilk bilgiler də "Gülşəni-şüəra"dadır: "Rindi Bağdadidir. Rəqimi-təzkirənin əmucəsi oğludur. Təbiəti-şəriəsi gəyətə xub və təzki-nəzmi-bələğət-nüması mərəğubdur. Əgərçi cani gülşəni-nəzmə təzəhəvəsdür, leykən gül kibi əş"əri məğbuli-hər kəs olmuşdur. Həmişə ol yarının əndişəyi-əşqi-cavanilə təşvişə düşmüş rindi-laübalı və aşıqpişə kimsənədir... Üslubi-nəzmdə sahibi-divan və qəsaid və müəmmədə məaniyi-xasi-firavandır".

Əhdi cəmi zamanda Rindinin ölümü tarixinə də təzkirəsində yer vermişdir: "Mövlana Rindi sənəyi sələsu və təsənu və təsəmiə 993-də fəvt oldi. Kəndünün sübh oğlu Zəhdi bu tarixi səbt etmişdir:

**Ah kim, nəxli-qədi Rindinin
Sərsəri-badi-əcəldən söndi,**

**Ağlayıb Zəhdi dedi tarixini
Bizi yandırdı fəraqi-Rindi.**

Beləliklə, məlum olur ki, Rindi h.993(1585)-cü ildə dünyasını dəyişmişdir.

Araşdırmalar nəticəsində Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutundakı A-54, B-3959 və B-1116 şifrəli əlyazmalarda Rindi Bağdadinin şeirləri üzə çıxarılmışdır. Ənənəvi, klassik qəzəl yazmaqda onun mahir olduğunu, Əhdinin "Gülşəni-şüəra"sındakılarla yanaşı təhlil edilərkən isə bunların həm də Divandan götürüldüyü gümanına gəlirik. Rindi Bağdadinin özünəməxsusluğu ilə seçilən qəzəldən nümunə təqdim etməyi lazım bildik:

**Əqlimi aldı bənəm muğbeçəyi-badəfüruş,
Bir nigah ilə qılup rind xəbərin həlqəbeguş.**

**Rüxi gülün, xəti səbzü gözi nərgis, qaşı yay,
Ənbərəşan iki zülfi təkülüp düşbeduş.**

Zəhdi Bağdadi Azərbaycan ədəbiyyatının Bağdad nümayəndəsidir. Rindinin oğlu, Hüsünün nəvəsi, Şəmsinin nəticəsi və nəhayət Əhdinin əmisi nəvəsidir. Onun haqqında ilkin məlumat "Gülşəni-şüəra"dadır. Orada Rindinin ölümü ilə bağlı Zəhdinin söylədiyi tarix vardır, həmin tarix isə yuxarıda verildiyindən burada təkrar etmədik.

Zəhdi Muradi Bağdadi Əhdinin kiçik qardaşıdır. Əhdi təzkirəsində Muradının şairiyindən, geniş mütaliəsindən, elmə maraqlanmasından, istedadı ilə tanınmasından, h. 970(1562-63)-ci ildə vətəndən uzaqda, qürbətə ikən qardaşından aldığı məktubə özünün bir şerini əlavə etməsindən yazır: "Səbiqə sənə səbəyi və təsməyə tarixində bir məktubi-məhəbbətəfzun bu diyari-ğürbətə cigəri-pürxun və guşəyi-bitövşədə hali digərəkun olan bəndəyi-məhzunə irsal qılmış. İçində bir gəzəli-bibədən səbt etmiş həliyə bu risaləyi-

mişkinsəvadə bu bəndəliyi-dildədə ol namurad olan nikunəjadın gözəlin kəsb etdi, ta kim, səhayifi-ruzgardə məstürü məkzur ola". Daha sonra isə "Gülşəni-şüəra"da Muradinin Əhdiyə yazdığı qəzəl yer almışdır:

**Çu aldı əgninə ol mah caməyi-abi,
Səhabi-xəclətə girdi sipehri-məhtabi.**

**İtaətməz idim zöhd birlə sovməyə,
Mədari-səcdəgahım olsa qaşı mehrəbi.**

İ.Hikmət kitabında Əhdinin yazdıqlarına istinadla yuxarıdakı şeiri də əlavə etmişdir. Muradi ilə bağlı başqa mənbə yoxdur. Lakin araşdırmalar nəticəsində Əlyazmalar İnstitutunda onun şeiriyyətlə dolu bir müxəmməsini üzə çıxarmışıq. Burada ondan bir parça veririk:

**Çoq seyr eylədüm bən də Xətavü Xütən içrə,
Tapulmadı həmtə sana Misrü Yəmən içrə...**

**Nə dürr gər almayasan ol simtən içrə,
Qadir ki,sana verdi bədən pirəhən içrə.**

Dahi sənətkarların yaradıcılığı elə bir xəzinədir ki, ayrı-ayrı dövrlərdə yaşayan bütün nəsillər ondan öz paylarını götürüb faydalanır, lakin bu xəzinə tükmənir; həmin xəzinədə hökmdarlardan tutmuş yoxsullara qədər bütün zümrələr üçün həmişə mənəvi nemət vardır.

Dahilərin yaratdığı ədəbi xəzinədən istifadə olunması bütün dövrlərdə eyni cür olmur. Cəmiyyətdə çox ciddi dəyişikliklər baş verəndə dahi yazıçıların yaradıcılığına münasibət də dəyişir. Hətta elə hallar olur ki, həmin yazıçıların bəziləri unudulmaq dərəcəsinə çatır. Lakin elə sənətkarlar da var ki, doğma xalqının qəlbində həmişə möhkəm yeri olur, geniş kütlələr heç vaxt onu unutmurlar. Hətta rəsmi dairələr qadağalar qoyduqda belə onların əsərlərini hafizələrdə yaşadırlar. Bağdad ədəbi mühitində məhz bu cür Azərbaycanlı şairlər yaşamışdılar.

Oxucuların nəzərinə

Jurnalımıza 2009 və 2010-cu illər üçün abunə yazılışı davam edir. Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21; telefon: 4-93-16-43
2. "Səma". Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63; telefon: 4-94-09-59
3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr., 25; telefon: 5-10-61-96

Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.

Ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblər: tədris metodikası, iş təcrübəsi

TƏLİM METODLARINDAN KOMPLEKS ŞƏKİLDƏ İSTİFADƏ ŞAĞİRD LƏRİN ƏDƏBİ BİLİKLƏRİNİN İNKİŞAFINDA MÜHÜM AMİL KİMİ

**Şəmistan MİKAYİLOV,
pedaqoji elmlər doktoru, professor,
Asya BƏKİROVA,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent**

Son vaxtlar təlim metodları haqqında yazılan yazılar maraqlı doğurur və istər-istəməz diskussiya obyektinə çevrilir. Bu mənada təlim metodları təhsilin məzmunu ilə birlikdə şagirdlərin təlim, tərbiyə və inkişafının vəhdətini təmin etməli, onları dərindən və əsaslı biliklər, bacarıq və vərdişlər sistemi ilə silahlandırılmalıdır, müstəqil bilik əldə etmək və təcrübədə, həyatın özündə ondan istifadə edə bilmək bacarığını inkişaf etdirməlidir. Hər bir təlim metoduna elə yanaşılmalıdır ki, təlim prosesinin başqa komponentləri ilə birlikdə təlimin bütün funksiyalarını təmin etsin. Göründüyü kimi, problem son dərəcə aktualdır və günün vacib məsələlərindən biri olduğundan diqqəti cəlb edir. İndiyə qədər alim və pedaqoqlarımızın fikir və mülahizələrini araşdırdıqda bir daha aydın olur ki, onlar təlim metodlarına müxtəlif aspektdən, bir-birinə fərqli mövqelərdən yanaşmış, bu iş indi də davam etməkdədir.

«Metod» anlayışı istər elmdə və istərsə də ictimai həyatda işə yanaşma tərzidir. Təlimə gəldikdə, metod bəzi pedaqoqların dediyi kimi, «müəyyən məqsədə nail olmaq üçün müəllim və şagirdlərin nizamla salınmış fəaliyyətidir» (Ə.X.Paşayev, F.A.Rüstəmov, «Pedaqogika», «Çaşıoğlu» nəşriyyatı, Bakı–2002, səh. 195).

Akademik D.O.Lordkipanidze yazırdı: «Təlim metodu müəllimin şagirdlərə bilik mənimsətməsi yolu, qaydası və vasitəsidir» (Принципи, организация и методы обучения, М., 1957, səh. 113).

Yaxud, professor E.Y.Qolant yazırdı: «Şagirdləri bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırmağa, onların dünyagörüşünü formalaşdırmağa, onların zehni qüvvə və qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə yönəldilən, müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı əlaqədə olan fəaliyyətinə təlim metodu deyilir» (Методы обучения в советской школе. М., 1957, səh. 5).

Yaxud da, «Müəllimin şagirdləri bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırması və şagirdlərin bunlara yiyələnməsi yolları və vasitələrinə

təlimin metodları və ya üsulları deyilir» («Pedaqogika», dərs vəsaiti, Azərənşr, 1964, səh. 154).

Gətirilən iqtibaslar mahiyyəti, məzmunu etibarilə eyni olsalar da, ifadə tərzini baxımından fərqlənirlər. Əsas məsələ onun konkret işə tətbiqindən asılıdır. Həyatda, təbiətdə hər şey dəyişdiyi, cisim və hadisələrə münasibət birmənalı olmadığı kimi, təlim metodları da məzmun və forma etibarilə dəyişir, təlim materiallarına yeni yanaşmalar özünü göstərir. Buradan da ənənəvi təlim metodları və yeni təlim texnologiyaları anlayışları meydana gəlir. Hazırda Azərbaycan təhsil sistemində yeni təlim texnologiyalarından istifadəyə daha çox diqqət yetirilir, ayrı-ayrı fənn müəllimləri yeni təlim texnologiyaları adlanan metodlara üstünlük verirlər. Bu baxımdan da ənənəvi təlim metodlarına, əgər demək mümkündürsə, laqeyd münasibət yaranır.

Təlim metodunun mahiyyətini şagirdlərin fəaliyyətini – müəllimlə şagirdlərin fəaliyyətləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni nəzərə almadan aydın başa düşmək çətindir. Məlumdur ki, bunların hər birinin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri vardır. Təcrübə göstərir ki, hansı təlim metodlarından istifadə etmək mövzunun həcmindən, məzmunundan, formasından asılıdır. Məsələn, V-IX siniflərdə ədəbiyyat kursu, bir qayda olaraq, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin öyrədilməsi ilə başlayır. Buna görə ki, ədəbiyyat kursunu öyrənməyə yeni başlayan şagirdlər ailədə, bağçada, ibtidai siniflərdə şifahi xalq yaradıcılığının bəzi nümunələri (nağıllar, tapmacalar, atalar sözləri, nəğmələr və s.) tanış olmuşlar. Məhz sonradan veriləcək bilik də şagirdin həmin praktik təsəvvürlərinə əsaslanmalıdır. Bu iş tələb edir ki, müəllim əvvəl söhbətə müsahibə metodu ilə başlasın. Lazım gəldikdə müəllim şərh metoduna müraciət edir, daha sonra deyilənləri ümumiləşdirir. Verilmiş bilik əsasında şagirdlər şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri üzərində müstəqil işlədilir. Beləliklə, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrini öyrədikdən sonra müsahibə, şərh metodundan və interaktiv təlim metodunun BİBÖ növündən istifadə etdikdə, mənimsəmə yüksək olur, şagirdlər verilən məlumatı daha tez qavrayır. Bu metodların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dərstdə veriləcək bilik bu vaxta qədər şagirdlərin qazandıqları biliyə söykənir, həmin biliyin üzərində qurulur və lazım gəldikdə, şagird üçün yeni olan məsələlər şərh edilir.

Bütün bu məlumatlar verildikdən, kompüterdən istifadənin diqqət mərkəzində saxlanması da tövsiyə olunur. Bu məqsədlə müəllim əvvəlcədən hazırlayıb kompüterin yaddaşına ötürdüyü bu və ya digər mövzu ilə bağlı, məsələn, ev əşyaları, heyvanlar aləmi, bitkilər aləmi, insan və onun bədən üzvləri, səma cisimləri, təbii hadisələr və s. mövzulara həsr olunmuş şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən olan bir-iki – «Yer altında qızıl qamçı» (ilan), «Alçaq damdan qar yağır» (ələk) və s. bu kimi tapmacaları kompüterin ekranına gətirir və başqa tapmacaların tapılıb öz qarşılarındakı kompyutera yazmaq şagirdlərə tapşırılır. Həmin tapşırığa əsasən şagirdlər seçdikləri tapmacaları öz qarşılarındakı kompyutera yazıb mərkəzə – müəllimin kompüterinə ötürürlər.

«O necə ağacdır ki, gündə bir yarpaq salır» (təqvim), «Bir qabda iki rəng su» (yumurta);

*Yatanda yumru yatar,
Ölmə dərman tək satar.
Hər kəs istəsə tutsun,
Tikanı əlinə batar. (Kırpi)*

*Sarı-sarı sandıqlar,
İçində dolu fındıqlar. (Balqabaq)*

*Ananın bir damı var
Qatılmaq olmaz.
Üstü dolu ağ ağrəsi
Sarımaq olmaz. (Ulduz)*

*Yaşıl taxt üstündə oturub pəri,
Yaquta, mərcanə bənzər ləbləri.
Uzaqdan baxanda üzün gizlətməz,
Ölmə üzənsən vurur xəncəri. (Qızılqıl)*

Şagirdlərin seçdikləri bu tapmacalar üzərində müsahibə təşkil edilir, hər birinin məzmununda ifadə olunan fikir onlardan soruşulur, mənasının açılmasına çalışılır, ümumiləşdirilərək tapmacaların səciyyəsi verilir. Beləliklə, şagirdlərə aydın olur ki, tapmacalar həm nəsr, həm də ölçülü, qafiyəli şeir şəklindədir. Belə tapmacaların sayını çoxaltmaq da olar. Şagirdlərə sinifdə işləmələri üçün bu qəbildən olan tapmacaların tapılıb dəftərlərinə qeyd edilməsi tapşırılır. Müəllim sonrakı dərstdə şagirdlərə üzərində işlədikləri tapmacaları kompüterin yaddaşına yazmağı tapşırır və cavabların tapılmasını tələb edir. Bu minvalla şagirdlər dərslərin axırına qədər işlədilir.

Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri mürəkkəbləşdikcə, yəni, müxtəlif növlərə ayrıldıqca (məsələn, aşıq yaradıcılığında qoşma, təniz, ustadnamə) interaktivin «Klaster» növündən istifadə etmək lazım gəlir.

Təlim materialları arasında Azərbaycan klassik şeir nümunələri də var. Bu nümunələr tələb edir ki, işə oxu ilə başlanılsın, şeir misralarındakı çətin sözlər, bütöv misra və beytdəki ifadələrin məzmununu, şeirdə işlədilmiş sətirlərin məna izah olunsun. Şeirin qafiyəsi, vəznin üzərində iş aparılsın. Beləliklə, aydın olur ki, klassik şeir nümunələri üzərində oxu, şərh, şagirdlərin müstəqil işi, müəllimin ümumiləşdirməsi kimi metodlardan kompleks şəkildə istifadə edilir. Nümunə kimi, M.Füzulinin qəzəllərinin, yaxud «Leyli və Məcnun» poemasının öyrədilməsində göstərilən təlim metodlarından kompleks şəkildə istifadə edilir. M.Füzulinin «Yandı canım hier ilə...» mətli qəzəli üzərində aparılan işi nəzərdən keçirək:

*Yandı canım hier ilə, vəsi-rüxi-yar istərəm,
Dördməndi-firqətəm, dərmani-düdar istərəm.*

*Bülbüli-zarəm, deyil bithudə ağrı etdiyim,
Qalmışam nələ qəfəs qeydində, gülzar istərəm.
Dəhr bazarında kasiddir mətai-himmətim,
Bu mətai satmağa bir özge bazar istərəm.*

*Fani olmaq istərəm, yəni bolayı-dühdən,
Ruhəti-cismi-zəifü cani-əfkar istərəm.*

*Nola gər qilsən çəbi-hicran, tənəmuyi-səol,
Neyləyim, çoxdur gənim, dəfina gəmxar istərəm.*

*Çün həqiqət həzrinədir dildar, mən həm durmazam,
Bu fəna deyində həzri-vəsfi-düdar istərəm.*

*Ey Füzuli, istəməz kimsə rızasız fəna,
Mən ki, bundan özge bilməm çarə, nəçar istərəm.*

Qəzal bir dəfə bu şəkildə oxunduqdan sonra, orada şagirdlər üçün çətin olan sözlər üzərində lüğət işi aparılır, hər bir sözün qarşısında onun mənası verilir. Müəllimin köməyi ilə qəzaldə verilmiş çətin sözlər seçilir, mənası dəqiqləşdirilir, həmin seçilmiş çətin sözlər şagirdlərin qarşısındakı kompüterə yazılır və mərkəzə – müəllimin kompüterinə ötürülür.

Lüğət:

*Hicr – ayrılıq
Vəsfi – vəsəl, qovuşma
Rux – üz, çübrə
Dərdmənd – dərdli, dərd çəkən
Fərqi – ayrılıq
Düdar – üz, camal, görüş
Dəhr – zaman, dövr, dünya
Kəsidi – müştəri olmayan
Hümmət – çalışma, cəhd, düşüncələr
Mətai – mal, əmtəə, maya, sərmayə
Fəna – yox olma, yoxluq
Əfkar – fikirlər
Gər – ağər
Dəfi – rədd etmə, xərcləmə
Bəqa – daimlik, əbədlilik
Bəzmi – məclis, yığıncaq
Deyr – monastir, kilsə, ibadət yeri
Düdar – üz, camal, görüş, ziyarət etmə*

Lüğət üzərində bu cür iş aparıldıqdan sonra hər bir beytin izahı, təxmini olsa da, şagirdlərin nəzərinə çatdırılır.

Beytlərin izahı:

I. *Canım həsrət oduna yandı, yarın çöhrəsinə qovuşmaq istərəm,
Ayrılıq dərdi çəkirəm, dərman kimi yarın camalın istərəm.*

II. *Nalə çəkən bülbüləm, nalə etdiyim səbəbsiz deyil,
Qəfəsə də çarəsiz qalmışam, güllüstan istərəm.*

III. *Mənim mətəlim (malım) dünya bazarında müştərisizdir,
Bu mali satmağa başqa bir bazar istərəm.*

IV. *Bu dünyanın həlasından yox olmaq istəyirəm,
Zəif cismim üçün rahat yer istərəm.*

V. *Hicran gecəsində acal təmənnəsində olsan necə olar?
Neyləyim qənim çoxdur, qənimə şərik olan istərəm.*

VI. *Ey Füzuli, heç kim istəməz ki, həyatdan getsin,
Mənim başqa çarəm yoxdur, ələcsüz qalıb ölmək istərəm.*

Məlumdur ki, Füzuli həmin qəzəli rəməl bəhrinin II növ, I variantında «Failatün failatün failatün failün» ölçüsündə (qəlibində) yazmışdır. Bu əsərin lirik məzmununu başa düşmək üçün qəzəlin həmin təfilələrin ahəngində oxunması tələb olunur və şagirdlər də bu istiqamətdə işlədilir.

Təlim materiallarının böyük bir qismini epik əsərlər təşkil edir. Belə əsərlər öz xüsusiyyətləri etibarilə (həcmindən, süjet xəttindən və s.) digər

ədəbi janrlardan fərqlənir. Bu isə daha münasib təlim metodlarından istifadəni tələb edir. Nümunə kimi N.Gəncəvinin «İskəndərnamə» əsəri üzərində iş aparılır. Oxu nümunəsi, müsahibə, qruplarla iş, məktəb mühazirəsi kimi metodlardan istifadə etmək lazım gəlir.

Ümumtəhsil məktəbinin ayrı-ayrı siniflərində oxuyan şagirdlərin yaş və anlaq səviyyələri fərqlidir. Ədəbiyyatdan təlim materialının verilməsində də həmin fərqi nəzərə alınması əsas pədaqoji-psixoloji tələbdir, lakin bu işdə şagird təkəkkürünün inkişaf dinamikası da nəzərdən qaçırıla bilməz. Bu isə öz növbəsində təlim materialına yanaşmadan – tətbiq olunan metoddan istifadə ilə şərtləşir.

Məlumdur ki, ədəbiyyatın tədris olunduğu ilk siniflərdə (V-VII) şagirdlər müəyyən ədəbi biliyə malik olmadıqdan, həmin siniflərdə, əsasən praktik metodlardan: **oxu, müşahidə, müsahibə** və s. kimi metodlardan istifadə etmək lazım gəlir. Xüsusilə, V sinifdə **praktik iş: ifadəli oxuya, onunla yanaşı, şərh metodundan istifadəyə, lüğət üzərində aparılan işə** ehtiyac yaranır. Həmin metodların faydalılığı ədəbi nümunələr üzərində aparılan işlə əsaslandırılır.

Şagirdlər ədəbi biliklərə yiyələndikcə, tədris materialları tədricən mürəkkəbləşdikcə təlim metodları da müxtəlifləşir, verilən yeni biliklər şagirdlərin əvvəl qazandıqlarına əsaslanmalı olur, belə halda **BİBÖ təlim metodundan** istifadə edilir. Bunun səmərəliliyi şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri üzərində aparılan işlə əsaslandırılır. Bir sıra materialların öyrədilməsində **interaktiv təlim metodunun BİBÖ növü** ilə yanaşı, **klaster (şaxələndirmə)** növündən istifadə, eyni zamanda, kompüter vasitəsilə nümayiş etdirmək mənim səmərəyə müsbət təsir göstərir.

V-IX siniflərdə öyrədilməsində çətinlik yaranan məsələlərdən biri ədəbiyyat nəzəriyyəsi anlayışlarıdır. Belə anlayışların öyrədilməsində şagirdlərin müstəqil işlədilməsi, veriləcək biliyin (anlayışın) şagirdlərin müşahidəsinə əsaslanmasına önəm verir. Nəzəri anlayışların bir neçəsini eyni zamanda mənim sətmək çətinidir, onları tək-tək və bir-birinə əsaslandırılaraq öyrətməyin, fərqi şagirdlərin özləri tərəfindən müəyyənləşdirilməsinə şərait yaratmağın ən optimal yol olduğunu məktəb təcrübəsi təsdiq edir. Bu metodik fikir Azərbaycan poeziyası nümunələri üzərində əsaslandırılır. Bədii təsvir vasitələrindən olan təşbeh və metafora anlayışlarının bir-birinə qarşı qoyularaq nümunələr üzərində müəllim tərəfindən izahı həmin anlayışların daha tez bir zamanda öyrənilməsinə, şagirdlərin yadda qalmasına səbəb olur.

Ən ibtidai məcaz növlərindən olan təşbehə iki tərəf – yəni, bənzəyən və bənzədilən var. Bu zaman mükəmməl bənzətmə yaradılmış olur. Məsələn, M.P.Vaqifin qoşmalarındakı bəndlərdən birinə nəzər yetirək:

*Cəmalın günəşdir, qəmərdir üzün,
Şəkərdir dəhannın, şirindir sözün,
Yağıdır müjganın, cudadur gözün,
Cəllad kimi qəmzən qəsdədir, ay qız!*

Burada bənzəyən və bənzədilən – gözəlin camalı (çöhrəsi) günəşə, üzü isə aya bənzədilmişdir. Aydınır ki, təşbehin (bənzətmə) əsasında müqayisə durur, yəni, bir əşya başqa bir əşya ilə qarşılaşdırılır. Sanki şair sözlə canlı bir lövhə yaratmışdır. Belə müqayisələr, əlbəttə, bəndlərin

bədiiliyini, ifadələrin gözəlliyini artırmağa xidmət etmiş olur. Metaforada isə ayrı-ayrı məflumların müqayisəsi daha qabarıq verilir. Metafora köçürmə mənasındadır. Bir hadisənin, yaxud əşyanın müəyyən əlamətləri başqa əşya üzərinə köçürülür. Aşağıda verilmiş bayatıda tərlərdən biri iştirak edir, birinin əlaməti o birinin üzərinə köçürülür. Məsələn:

*Özüm ulu dağlar,
Çəsməli sulu dağlar.
Burdə bir qərib ölmüş,
Göy kişnər, bulud ağlar.*

Burada göyün gurultusu ilə atın kişnəməsi, insanın da ağlaması ilə buluddan yağış yağması arasında oxşarlıq yaradılaraq, at və insana məxsus olan əlamət göyün və buludun üzərinə köçürülür. Bu cür qarşılaşdırma – təşbehlə metaforanın fərqi kompüter vasitəsilə nümayiş etdirilir.

Bələliklə, praktik təlim metodlarından istifadə etməklə şagirdlər müəyyən zəruri ədəbi biliklərlə silahlandırılır. Həmin biliklər yuxarı siniflərdə öyrədiləcək ədəbi biliklər üçün təməl rolunu oynayır, eyni zamanda, sistemli ədəbiyyat kursunu öyrənməyə hazırlayır.

X-XI siniflərdə ədəbiyyat tarixi müxtəsər kurs şəklində öyrədilir. Bu kursun əsasını Azərbaycan ədəbiyyatı təşkil edir. Lakin zəruri hallarda digər xalqların, xüsusilə türkdilli xalqların ədəbiyyatına da nəzər salmaq lazım gəlir. Belə halda inteqrasiyadan istifadə tələb olunur. Əlbəttə, bu, olduqca faydalı cəhətdir. Belə ki, böyüməkdə olan gənc milli ədəbiyyatla məhdudlaşmır, başqa xalqların ədəbi nümunələri ilə də tanış olur. Müxtəsər ədəbiyyat tarixi kursunu təşkil edən materiallar - «Dövrün ədəbi xülasəsini verən icmal mövzular», «Tərcümeyi-hal materialları», «Bədii əsərlər» (lirik, epik, dramatik janrlar) şəklində qruplaşdırılır. Bu bədii materiallar məzmunu və xüsusiyyəti etibarilə bir-birindən fərqlənirlər, ona görə də tədris prosesində onlara yanaşma metodu da bəzən başqa-başqa olur. Aydın olur ki, icmal mövzuların, bioqrafik materialların şagirdlərə çatdırılmasında, əsasən, **məktəb mühazirəsi, müsahibə**, lazım gəldikdə, **şərh metodlarının** növbələşməsindən istifadə etməklə materialın mənimləməsinə nail olunur.

X-XI siniflərdə təlim materialı kimi verilən bədii nümunələr də müəyyən əlamətlərinə görə fərqlənir. Bunların tədrisində də məntiqi əlaqə, ardıcılıq, varisliyin gözlənilməsi tövsiyə edilir və bu, dərslərində nəzərə alınır. Belə ki, şifahi xalq yaradıcılığının yazılı ədəbiyyat üçün mənbə olduğu əsas götürülərək, X sinifdə əvvəl xalq yaradıcılığı nümunələrinin tədrisi prosesində təlim metodlarından kompleks istifadədən danışılır.

Yazılı ədəbiyyatdan proqram materialları qruplaşdırılır, hər qrupa daxil olan ədəbi nümunələrin xarakterinə uyğun olan təlim metodlarından istifadənin faydalılığı nəzərdən keçirilir. Məktəb təcrübəsindən aydın olur ki, bu və ya digər dövrün ədəbi xülasəsini verən icmal mövzuların məzmununun şagirdlərə çatdırılmasında **məktəb mühazirəsi** (inteqrasiyadan yararlanmaqla), **BİBÖ**, **müsahibə** və s. kimi metodlardan istifadə materialın öyrədilməsinə müsbət təsir göstərir.

X-XI siniflərdə təlim materiallarının bir qismini bioqrafik – tərcümeyi-hal materialları təşkil edir. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, təlimin şəxsiyyət-önlümlüüyü tələb olunan indiki şəraitdə söz sənətkarının keçdiyi həyat yolu ilə əlaqədar məlum olan faktların nəzərə çatdırılması şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmalarına müsbət təsir göstərir. Belə ki, tərcümeyi-halın öyrədilməsi tələb olunan söz sənətkarı öz dövrünün görkəmli şəxsiyyəti olmuş və zamanından asılı olmayaraq, cəmiyyət üzvlərinin hörmətini qazanmışdır. Bu qrupa daxil olan materiallarla bağlı Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli kimi sənətkarların tərcümeyi-hal nümunəsində metodik tövsiyə verilir. Məsələn, inteqrasiya prinsipinə əsasən yaradılan əlaqə də Azərbaycan ədəbiyyatının daha yaxşı mənimləməsinə xidmət etməlidir. Təcrübə göstərir ki, proqram materialları belə əlaqəyə imkan verir. Məsələn, X sinifdə Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli və b. tədris materialı kimi təqdim edilir. Ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin bu sənətkarlar haqqında fikirləri olduqca maraqlıdır. Həmin fikirləri şagirdlərə çatdırmaqla, onları Nizami, Füzuli əsərlərini oxumağa, daha dərindən öyrənməyə, demək olar ki, təhrik edir. Xüsusilə, şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmalarına müsbət təsir göstərir. Bu baxımdan aşağıdakı ifadələri nümunə göstərmək olar:

*Qazantək qaynab uş sevdə pişürdüm.
Nizami halidən həlvə pişürdüm...* (Qütb)

*Nizami hər sözü demiş birinci,
Qoymamış cilasız qalsın bir inci...* (Əmir Xosrov Dəhləvi)

*Bu meydəndə sarıma asandır durmaq,
Nizamla pəncə-pəncəyə vurmaq...
Nizami bir fildir, yox hərəkəti,
Söz incisi ondan aldı dəyəri.* (Əlişir Nəvai)

«Məhəmməd Füzuli xələflərinin getmədiyi, xələflərinin gedə bilmədiyi bir yolla gedərək könül şairi kimi tək qalmışdır». (Gibb).

Belə fikirlər şagirdi sual qarşısında qoyur: Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli və başqaları gör necə sənətkar olmuşlar ki, özləri kimi qüdrətli sənət nümayəndələri onları belə yüksək qiymətləndirmişlər. Belə suallar isə şagirdləri axtarışa təhrik edir.

LİRİK ŞEİRLƏRİN TƏHLİLİNDƏ YENİ TEKNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ

Soltan HÜSEYNOĞLU,
Bakı şəhərindəki 162 nömrəli orta məktəbin müəllimi

Lirik şeirlərin məzmununun öyrənilməsində fəal/interaktiv təlimə məxsus iş növlərinin tətbiqinə əlverişli imkan (jurnalın keçən sayındakı məqaləmizdə nümunə verilmişdir) yararır. Bəs bu qəbildən əsərlərin təhlilində vəziyyət necədir?

Çoxsaylı sınaq dərsləri, xüsusən eksperiment belə bir qənaətə gəlməyimizə səbəb olmuşdur ki, heca vəznli şeirlərin (deməli, qavranılması çətin olmayan əsərlərin) təhlilində də yeni təlimi yanaşmaya aid rəngarəng iş növlərinin geniş tətbiqi mümkün və faydalıdır. Eksperiment materialının birinin (Ə.Cavad. "Göygöl") tədrisinə həsr olunmuş dərslərin səciyyəvi məqamlarını oxucuların diqqətinə çatdırırıq.

Mövzu: Ə.Cavadın «Göygöl» qoşmasının təhlili və ifadəli oxusu.

Məqsəd: - şeirin ideyasının açıqlanması və bədii xüsusiyyətləri bərdədəki təsəvvürün dərinləşdirilməsi;
- şagirdlərin bədii-estetik zövqünün zənginləşdirilməsi;
- vətənimizin gözəlliyi və müstəqilliyi ilə bağlı qürur hissənin formalaşdırılması;
- əməkdaşlıq, birgə işləmək bacarığının inkişaf etdirilməsi;
- həm müstəqil, həm də qrupda bilik qazanmaq (məlumat əldə etmək) bacarığının formalaşdırılması;
- məntiqi və yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi.

İş forması: fərdi iş, qruplarda iş, bütün siniflə birgə iş.

Metod, priyom və

iş növləri: müəllimin izahı, müsahibə, əqli hücum, Venn diaqramı, problemin həlli, iki hissəli gündəlik, ifadəli oxu.

Təchizat: - Ədəbiyyat. IX sinif üçün dərslər (müəlliflər: B.Həsəni, N.Nəcəfov). B., 2005, səh. 24—30;
- çap materialları (Ə.Saləddin. Əhməd Cavad. B., 1992, səh. 170-178; T.Salamoğlu. Fəciəli talelər. B., 1998, səh. 46-51).
- Göygölə həsr olunmuş şeir nümunələri yazılmış vərəqlər;
- iş vərəqləri;
- maqnitofon;
- Göygölün geniş görüntüsünü əks etdirən şəkil.

Sövsqetmə, problemin qoyuluşu.

Sinfə müraciət edirəm:

Siz «Göygöl» qoşmasının məzmununu ətraflı öyrəndiniz. İndi qarşıda mühüm vəzifə dayanır; bu əsərdə ifadə olunmuş başlıca fikri – ideyanı müəyyənləşdirməliyik. Bu, sizcə, nə ola bilər? Əsəri yazmaqda şairin başlıca niyyəti nə olmuşdur?

Şagirdlərin dediklərinə əsaslanmaqla tədqiqat sualı formalaşdırılır və lövhədə yazılır.

Tədqiqat sualı.

«Şeirin ideyası Göygölün misilsiz gözəlliyinin və müstəqilliyinə qəsd edilmiş vətənimizin əsir vəziyyətindən doğan nisgilin ifadəsidir» fikrini doğru saymaq olarmı?

Şagirdlər mövqelərini açıqlayırlar. Fərqli fərziyyələr dinlənilir və qeyd edilir.

Sinfə müraciət edirəm:

Deyilmiş fikirlərin arasındakı fərqi müşahidə edirsiniz. Deməli, tədqiqat sualının araşdırılmasına, doğru cavabın aşkara çıxarılmasına çalışmalıyıq.

Tədqiqatın aparılması.

Çap materiallarında müəyyənləşdirilmiş səhifələrin kserokopiya ilə çoxaldılmış surəti bütün şagirdlərə paylanır. Şagirdləri dörd qrupa bölürəm və onların hər biri iş vərəqi alır. İş vərəqlərinin forması və onlarda əksini tapmış tapşırıqlar aşağıdakı şəkildə olmuşdur.

I qrup

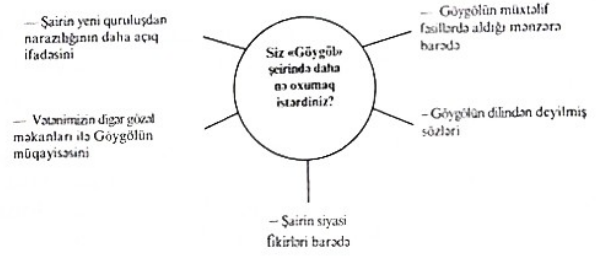
1. Dərslərinizdə yazılır: "Göygölün bənzərsizliyi əsərdə incə, bədii detallarla əks olunmuşdur". Bu fikirlə razılaşırsınızsa, «incə», «bədii» detalları müəyyənləşdirin və onların əsərə verdiyi gözəlliyi izah edin.
2. Siz «Göygöl» şeirində daha nə oxumaq istərdiniz?

Beş şagirddən ibarət olan bu qrup tapşırığın birinci bəndinə cavab hazırlayarkən aşağıdakı qaydada işləmişlər. Səkkiz bənddən ibarət olan şeirin ilk beş bəndini öz aralarında bölüşdürmüş və hər şagird bir bəndin üzərində işləmişdir. İşini tez başa çatdıran 3 şagird (belələri, adətən, güclü şagirdlər olur) qalan üç bəndi öz aralarında bölərək üzərində işləyirlər. İş başa çatdıran şagirdlər müzakirəyə (qrupdaxili) başlamışlar. Hər şagird işinin nəticəsini izah etdikdən sonra digər dörd şagird iradlarını, əlavələrini bildirmiş, beləliklə, fikirlərdə aydınlıq yaranmışdır. Təqdimatın ümumi mənzərəsi cızılmış və tədrisən formalaşmışdır.

Tapşırığın ikinci bəndinə hazırlanan cavab da qrupun bütün üzvlərinin iştirakı ilə ərsəyə gəlmişdir. Şagirdlər sualı (tapşırığın ikinci bəndini) bütöv ağ vərəqin (bu vərəqin ölçüsünün böyük olması məqsədəuyğundur) ortasında çəkilmiş dairənin içində yazmışlar. Sonra

həmin dairədən beş xətt – qol (qrupdakı şagirdlərin sayı qədər) ayırmışlar. Şagirdlərdən biri ona aid olan xəttin (qolun) sonunda sualla bağlı öz fikrini yazaraq vərəqi sağ tərəfində oturmuş yoldaşına ötürür. Beləliklə, yazaraq vərəqi sağ tərəfində oturmuş yoldaşına ötürür. Beləliklə, yazaraq vərəqi sağ tərəfində oturmuş yoldaşına ötürür. Beləliklə, yazaraq vərəqi sağ tərəfində oturmuş yoldaşına ötürür.

Aşağıdakı nümunə şagirdlərin işi barədə (şagird qeydlərinin hamısı əks olunmamışdır) oxucuda təsəvvür yarada bilər.

II qrup

1. M.Arazın «Göygöl» şeiri ilə tanış olun və onu Ə.Cavadın əsəri ilə müqayisə edin. Oxşar və fərqli cəhətlərini göstərin.
2. Hər iki əsərdəki təsvirlərə əsaslanmaqla Göygölün şəklini çəkin.

İkinci qrupun şagirdləri ilk növbədə onlara təqdim olunmuş mətnlə — M.Arazın «Göygöl» şeiri ilə tanış olurlar. Sonra aralarında vəzifə bölgüsü aparırlar. Şagirdlərdən biri bu əsərlərin məzmununu arasındakı oxşarlığı, digəri fərqi müəyyənləşdirməyə çalışır. Üçüncü şagird müəlliflərin mövqeyi, niyyəti arasındakı oxşarlığı, dördüncü şagird isə fərqi aydınlaşdırmağa səy göstərir. Beşinci şagird hər iki şeirdə işlənmiş bədii vasitələri müəyyənləşdirir və Göygölün gözəlliyini ifadə etmək baxımından nə dərəcədə uğurlu olduqlarını araşdırır.

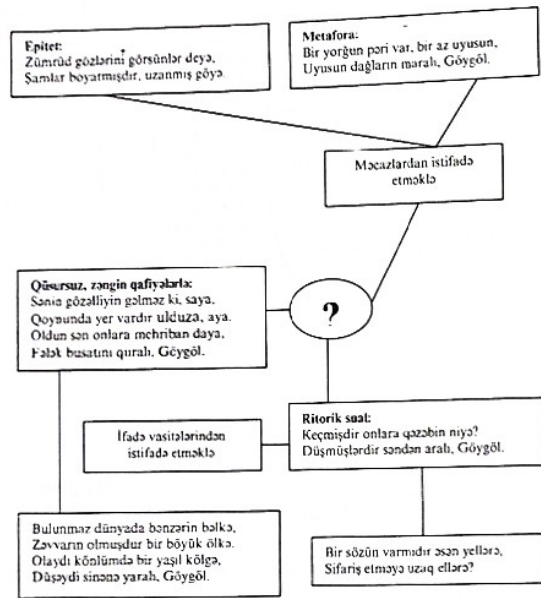
Sonra qrupdaxili müzakirə başlanır. Hər şagird araşdırmalarının nəticəsini yoldaşlarına izah edir. Digər dörd şagird çıxış edənə suallar verir, öz qənaətlərini söyləyir və bu, ümumi rəyə gəlincə qədər davam edir. Qrupun çıxardığı nəticələr Venn diaqramında (aşağıda verilən həmin diaqramda şagird qeydlərinin hamısı əks olunmamışdır) əyaniləşdirilir.

III qrup

1. Şeirdəki yüksək bədiiyyət, obrazlılığa müəllif necə nail olmuşdur? Bunu nümunələr əsasında aydınlaşdırın.
2. Şair nisgilini ifadə edən mətnaltı mənalara müəyyənləşdirib izah edin, şeirin ümumi məzmununu ilə necə əsləşdiyini aydınlaşdırın.

Bu qrupun şagirdləri tapşırığın hər iki bəndinə cavab hazırlamaq üçün dərslikdəki materialı («Əsərin təhlilinə hazırlaşın»), həm də əlavə materialı mükəmməl öyrənməli olurlar. Sonra iri ağı kağızın (o, həcmə nə qədər böyük olsa, bir o qədər sərfəlidir) ortasında dairə çəkir, birinci tapşırığı, şərti olaraq, sual işarəsi ilə əvəz edirlər. Şagirdlərdən biri həmin dairədən ayırdığı xəttin sonunda suala cavab anlamında bir söz yazır və kağızı sağ tərəfində oturan qrup yoldaşına ötürür. Kağızı qəbul edən şagird birinci şagirdin yazdığı sözdən xətt ayıraraq onunla bağlı yeni söz (ifadə) yazı bilər, yaxud dairədən yeni xətt ayıraraq suala cavab kimi başqa söz (ifadə) qeyd edə bilər. Beləliklə, şagirdlər bu işi təkrara yol verməməklə bütün əsas cəhətləri əhatə etdiklərinə əmin olana qədər davam etdirirlər. Sonra aparılan qeydlərin müzakirəsi, saf-çürük edilməsi başlanır. Bu, qrupun son nəticəni çıxarmasına qədər davam edir. Aşağıdakı nümunə (şagird qeydləri ixtisarla verilir) qrupun işi barədə təsəvvür yaradır.

Həmin qrupun tapşırığının ikinci bəndi (IV qrupun tapşırığı ilə səsleşir) asan deyil; konkretlik tələb edən bu bənd şairin gizli niyyətini, arzu və istəyini açıqlamağı bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Bu mürəkkəblik iş növü kimi tədqiqatın – problemin həllinin (bu, «metod» adlandırılır) seçilməsini məqsəduyğun etmişdir. Şagirdlər vəzifə bölgüsü apararaq şeirin bəndlərini aralarında bölmüş, mətnəli mənalardan ifadə olunduğu sözləri, misraları müəyyənləşdirərək izah etməyə çalışmışlar. Hər şagird öz işini tamamladıqdan sonra qrupdaxili müzakirə aparılmışdır. Şagirdlərin hər birinin işinin nəticəsi qrupda diqqətlə dinlənmiş, saf-çürük edilərək ümumi qənaətə gəlinmişdir.

Bu qrupun işində ən maraqlı məqam şairin gizli niyyətini ifadə edən sözlərin, misra şəklində əksini tapmış ifadələrin şeirin ümumi məzmunu ilə necə uzlaşdırıldığını izah etmələri olmuşdur. Şagirdlər Göygölü əhatə edən dağların «dumanlı» olmasını təbii hesab edirlər, eyni zamanda ölkənin qeyri-müəyyən vəziyyətinə və gələcəyinə işarə edildiyini açıqlayırlar. Bu qrupun şagirdləri, haqlı olaraq, şairin Göygölü vətənin təmsalında gördüyünü vurğulayırlar. Ölkə, vətən öz taleyindən nigarandır, nə

indisindən baş açır, nə də gələcəyini təsəvvür edir: Dumanlı dağlara gələn suala, Bir cavab verməmiş soralı Göygöl...

I qrup

Kommunist rejiminin bu əsərə görə şairi ittiham etməsinin səbəbini aydınlaşdırın. Fikrinizi əsaslandırmaq üçün şeirdən və əlavə ədəbiyyatdan nümunələr göstərin.

Dördüncü qrupun tapşırığı çətindir. Doğrudur, əvvəlki qrupların tapşırıqlarında da şeirin alt qatına bu və ya digər dərəcədə nüfuz edilməsi tələbi irəli sürülmüşdür. Lakin bu qrupun qarşısına qoyulan vəzifə problemi dərinliyi ilə və hərtərəfli araşdırmağı tələb edir. Məsələni qəlizləşdirən bir cəhət də «Göygöl»ə bağlı tədqiqatlarda fərqli, ziddiyyətli fikirlərin olmasıdır. Tapşırıq şagirdləri həmin fikirlərlə tanış olmağa istiqamətləndirir. Elə buna görə də, şagirdlər tədqiqata, dərslə də daxil olmaqla, onlara təqdim olunan materialı oxumaqla başlayırlar. İlk tanışlıqdan sonra qrupdaxili fikir mübadiləsi aparılır. Bu mərhələdə bəzən məna də müzakirə olunmuşdur. Əlavə ədəbiyyatdakı mülahizələri mənimsəyən və fikir mübadiləsi apararaq şagirdlərdə problemlə bağlı müəyyən təsəvvür yaranır. Məhz bundan sonra bədii mətnin – şeirin üzərində işə başlayırlar. Şagirdlər artıq mükəmməl tanış olduqları **iki – hissəli gündəlik** iş növündən istifadə edirlər. Lakin qarşılarına daha konkret məqsəd qoyurlar: şairin siyasi görüşlərini əks etdirən (və deməli, kommunist rejimini narazı salan) məqamları müəyyənləşdirmək və şərhini vermək...

Maraqlıdır ki, bir neçə şagird istisna olmaqla, əksəriyyət şeirin eyni bəndlərinin (2, 3, 4, 7, 8) üzərində dayanmış, şairin gizli niyyətinin onlarda əks olunduğunu qeyd etmişdir. Amma şərhlər məzmunlarına və səviyyələrinə görə fərqli olmuşdur. Qrupdaxili müzakirə mövqelərin yaxınlaşmasına, ümumi nəticənin çıxarılmasına imkan yaratmışdır.

Aşağıda ixtisarla verdiyimiz nümunə şagirdlərin tədqiqatı barədə oxucuda müəyyən təsəvvür yaradacaqdır.

S.	Əsərdə diqqətimi daha çox cəlb edənlər	Bunun səbəbi
1.	Olaydı könlümdə bir yaşıl kölgə, Düşəydi sinəmə yaralı, Göygöl.	Şair «yaşıl kölgə» ifadəsi ilə milli bayrağımıza işarə etmişdir. Şeirdə Göygöl vətənimizin rəmzidir. Elə buna görə də şair işğal olunmuş vətənimizi yaralı hesab edir.
2.	Sənə gözəlliyin gəlməz ki saya, Qoynunda yer vardır	Bu misralarda, əlbəttə, Göygölün gözəlliyi də əks olunub. Gözəlliyi heç bir ölçüyə sığmayan Göygölün ayna suları ayı,

ulduza, aya. Oldun sən onlara mehriban daya Fələk busatını quralı, Göygöl.	ulduzu parlaq şəkildə əks etdirir. Lakin bu misralar, həm də başqa fikri ifadə edir; Ə.Cavad həmişə qardaş Türkiyəyə ümidlə baxmış, onu Azərbaycanın dayağı saymışdır. Şairin fikrinə, «fələk busatını» qurandan bəri Göygöl – Azərbaycan Türkiyəyə mehribanlıqla ağıuş açmışdır. Şeirdəki ay, ulduz, mənəcə, Türkiyənin bayrağına işarədir.
--	--

Bu qrupun təqdimatı bütün sinfin marağına səbəb olmuşdur. Qrupun üzvləri «Göygöl» şeiri ilə əlaqədar oxuduqları əlavə ədəbiyyatdan maraqlı və yerinə düşən sitatlar seçməklə yanaşı, müəlliflərdən bəzilərinə iradlar da tutmuşlar. Ə.Saləddinin «Göygöl»də heç bir mənalı mənanın olmadığını iddia etməsini qəbul etməyən şagirdlər mövqelərini sübut etmək üçün digər mənbələrdən (T.Salamoğlu) sitatlar gətirmiş, mühacir şairlərimizin Göygölə həsr etdikləri şeirlərdən nümunələr göstərmişlər.

IX sinifdə heç bir eksperiment materialının tədrisi «Göygöl» qədər mübahisəli və maraqlı olmamışdır. Bu, darsin növbəti mərhələsində də müşahidə edilmişdir.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması.

Qrupların əldə etdikləri nəticələrin əlaqələndirilməsi, uzlaşdırılması və bir məcraya salınaraq məqsədə istiqamətləndirilməsi bu mərhələdəki işin əsasını təşkil edir. Müzakirənin səmərəli keçməsi üçün aşağıdakı yardımçı suallara (prosesdə fərqli suallardan istifadəyə də həmişə ehtiyac yaranır) müraciət edirəm:

1. Ə.Cavadın bu mövzuda şeir yazmasının səbəbini necə izah edərsiniz?
2. Şair Göygölün misilsiz gözəlliyini ifadə edə bilmişdirmi? Buna necə nail olmuşdur?
3. Ə.Cavadın bu şeiri digər «Göygöl»lərdən hansı cəhətlərinə görə fərqlənir?
4. Bu əsər sizdə vətənimizin keçmiş, bu günü və gələcəyi barədə hansı hisslər yaratdı?

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması.

Əsərlə bağlı əhatəli bilik qazanan şagirdlər mənim yekun sözümə ehtiyac duymadan nəticə çıxarırlar:

– Ə.Cavadı belə bir əsər yazmağa vətəninə dərin məhəbbəti sövq etmişdir;

– Gəncədə yaşayan, təbiətin bu nadir möcüzəsini dönə-dönə seyr edən həssas şair Göygölə məftun idi, elə ona görə də ilk növbədə onun gözəlliyini ifadə etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur;

– Göygöl Ə.Cavad üçün vətənin rəmzi idi, vətən işə yaralı idi, milli dövlətimizin «qırmızı» ruslar tərəfindən devrilməsi ilə barışa bilməyən vətənpərvər şair mövqeyini, qəlbindən keçənləri mənalı mənalara ifadə etmişdir;

– kommunist rejimi «Göygöl»ə görə Əhməd Cavadı bağışlamadı, «çəkist ruhlu sovet tənqidçiləri», «qələm dostları» onu tənqid və təhqir etdilər, sonra işə həbsə atdılar;

– «Göygöl» Azərbaycanı müstəqil görmək istəyən, onun əsir vəziyyəti ilə barışmayan sənətkarlar üçün ilham mənbəyi oldu, bir şeirə onlarla nəzirə yazıldı;

– təbiətin gözəlliyini əks etdirən «Göygöl» oxucunun qəlbini sevinc, fərəh hissi ilə doldurur və onu düşündürür; bu gözəlliyi, bəlkə də hamıdan artıq duyan və qiymətləndirən yüzlərlə, minlərlə vətənpərvərin məhv edilməsi fikri onu rahat buraxmır.

Qiymətləndirmə.

Qrupları qiymətləndirmək üçün aşağıdakı meyar cədvəlindən istifadə etmişəm.

Meyar	I qrup	II qrup	III qrup	IV qrup	V qrup
Qrup					
Dərsdə fəaldır.					
Tapşırıqları yerinə yetirir.					
Öz fikirlərini ifadə edir.					
Yoldaşlarını dinləyir və suallar verir.					
Əhəmiyyətli əlavələr edir.					
Ümumi nəticə.					

Qrupların işindən asılı olaraq meyarların qarşısında «+» və ya «—» işarəsini yazır, sonra nəticə çıxarıram.

İfadəli oxu ilə bağlı artıq xeyli təcrübə qazanmış şagirdlərin diqqətini lövhədə yazılmış birinci bəndə cəlb edirəm. Şagirdlər, demək olar, müstəqil olaraq bəndin mənalı mənasını, ifadəli vəziyyətini, məntiqi vurğulu sözləri, fasilə məqamlarını, intonasiyanın almaq olduğu çalarları, misradaxili bölgüləri müəyyənləşdirirlər. Bəndin oxusuna və ifaların müzakirəsinə vaxt qalmır.

Yaradıcı tətbiqetmə:

Ev tapşırığı:

1. Şeirin ilk dörd bəndinin ifadəli oxusuna hazırlaşmaq.
2. «Göygöl» qoşmasındakı «ikinci fikri» öyrənməyim mənə hansı hisslər doğurdu?» mövzusunda yığcam inşa yazmaq.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ: YENİ YANAŞMALAR, FƏNDAXİLİ ƏLAQƏLƏR

Vaqif QURBANOV,
Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun dosenti

“Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” fənni özünəməxsus anlayışlar sistemi, prinsip, metod və üsullara malik olan müstəqil elm sahəsi kimi fəaliyyət göstərir. Bu fənnin məqsədi ali pedaqoji məktəblərdə tələbələrə Azərbaycan dilini öyrənmək və öyrətmək yolları ilə nəzəri-təcrübi cəhətdən tanış etmək, onları gələcəyin müəllim-metodisti kimi yetişdirməkdir.

“Müəllim-metodist” istilahi isə özündə kompleks tələbləri ehtiva edir. Çünki hər bir müəllim həm də yaxşı metodist olmağa borcludur.

Proqnozlar göstərir ki, bir neçə ildən sonra təlimin indiki məzmunu qalsa da, tətbiq olunan ənənəvi üsul və vasitələrdə ciddi dəyişikliklər baş verəcək.

Maksimum səmərəli nəticə şagirdlərin linqvistik duyumun, ana dilinə həssas münasibətinin və məhəbbətinin, eyni zamanda, onların nitq və təfəkkürlərinin inkişafını tələb edir.

Bu gün o Azərbaycan dili müəlliminə qabaqcıl deyilir ki, hər bir mövzunu bitkin bir əsər səviyyəsində nümayiş etdirməyə çalışır. Dərs, müəyyən mənada həm də səhnələşdirilən maraqlı bir dram əsəri təmsalında qurulmalıdır. İnteraktiv metodlarda treninq keçmiş müəllimlərimiz dərsdə dialoq-diskussiya ilə şifahi nitqin inkişafını yüksəltməyi, debatlarla qoşmaqla fərdi düşünməyi və danışmağı, Venn diaqramları vasitəsilə təsnifatlar aparmağı, diferensasiya olunmuş ayrı-ayrı halları ümumidə inteqrasiya etməyi, yaradıcı mətnlər qurub kompozisiyasını ətə-qana doldurmağı bacarırlar. İndi bizə interaktiv təlim metodlarının istiqamətini rabitəli nitqə aparıb çıxaran metodistlər daha çox lazımdır. Rabitəli nitqin Azərbaycan dili təlimində rolunu müəllim bilsə də, ona münasibət fərqlidir. Rabitəli nitqin inkişaf etdirilməsi digər tələblərlə, məsələn, ayrı-ayrı xüsusi anlayışlar yaratmaq, bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşdırmaq, nələrə isə seçmək, qruplaşdırmaq, sual vermək, cavab vermək və s. bir sırada dayanmır, bütün bunların son nəticəsi sayılır.

20-25 il bundan qabaqki tədris proqramlarında təlimin məzmununu müəyyənləşdirən didaktik bu cəhəti tam aydınlığı ilə görə bilmirdilər və nəticədə də onların tərkib etdikləri proqramlarda rabitəli nitqin inkişafı üzrə işə lazımı diqqət verilməli idi.

İndi kurikulumların məzmununda nitq inkişafı, o cümlədən də rabitəli nitqin inkişafı metodologiya səviyyəsində verilir. Bu, çox yaxşıdır ki, artıq metodistlərimiz həmin amili qəbul edirlər. Onlar dil təlimində başlıca məqsədin şagirdləri ədəbi dilin normaları əsasında formalaşan mədəni nitqə

viyələndirmək olduğunu təlimin motivasiyasına daxil etmişlər. Əslində keçmişdə elə olmalı deyildimi?

Keçən əsrin 70-ci illərinin proqramlarında girişin birinci cümləsi belə olardı: “Gənc nəsli gələcək əməli fəaliyyətə hazırlamaqda, onları... mədəni insanlar kimi yetişdirməkdə ana dili təlimi müəyyən əhəmiyyət kəsb edir”. Beləliklə, yaradılmış Azərbaycan dili kurikulumunda da şagirdlərə mədəni nitqə viyələndirmək tələbi vurğulanır. Göstərilir ki, ana dili şagirdlərə sərbəst oxumaq, danışmaq, yazmaq, mətn qurmaq, onu redaktə etmək bacarıq və vərdişləri aşılamalıdır. Bəs müəllim bunları necə aşılamalıdır? Müəllim nələrə bələd olmalı, necə hərəkət etməlidir və s. kimi suallara cavabı kurikulum verə bilməz; həmin vəzifə bu fənnin metodologiyasını, yəni fəlsəfəsini öyrədən “Azərbaycan dili tədrisi metodikası” fənninin üzərinə düşür.

Belə bir fənnin tədrisinə dair xeyli sayda kitablar var; həmin kitablar mərhum alimlərimizdən A.Abdullayev, Ə.Əfəndizadə, B.Əhmədov, H.Əhmədov, Ə.Əhmədov, H.Balıyev, habelə bugünkü linqvodidaktiklarımızdan Y.Kərimov, N.Abdullayev və başqalarının qələmlərindən çıxmışdır.

Tarixə diqqət yetirsək görürük ki, indi dəbdə olan metodlardan bir çoxu vaxtilə qabaqcıl müəllimlər, metodistlər tərəfindən tətbiq olunmuşdur. Məsələn, dialoq-diskussiyaları yeni hesab edənlər unudurlar ki, ondan həcət, müsahibə, evristik müsahibə adı ilə dəfələrlə istifadə edilmiş, lakin illər keçdikdən sonra arxa plana keçmişdir.

Başqa bir misal: keçən əsrin 70-ci illərində perfokart və problem situasiya o qədər tez-tez hallanırdı ki, heç inşa metodikası yada düşmürdü.

Məlum olduğu kimi, problem-situasiya anlayışların formalaşdırılmasında, perfokart isə yazılı surətdə, təxminən, test tapşırığı kimi, biliyin müəyyənləşdirilməsi vasitəsi idi. Hər iki metod cəmi 10 illik bir ömür yaşadı. Lakin nitq inkişafında rol oynamadığı, praktik əhəmiyyət daşımadığı üçün “kütləvi istehsalat” çıxarıldı. İndi problem-situasiya interaktiv təlim metodu kimi yenə də aktuallaşıb. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, interaktiv qarşılıqlı fəallıq deməkdir və problem-situasiya ilə qarşılıqlı fəallıq yaratmaq o qədər də inandırıcı səslənməz. Fəallıq ya şifahi nitq terminləri, ya da didaktik materiallarla müstəqil işlərin təşkili yolu ilə mümkündür.

Venn diaqramı, kvadratlaşdırma, T – sxemlərinin tətbiqinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, əvvəla, bunların da adı dəb xatirinə çəkilir. Əslində göstərilən metodlar praktik fənlərin tədrisi üçün deyil, onları biliyin aşılınması, ümumilikdə isə təfəkkürün inkişafı məqsədi ilə tətbiq etmək üçündür. Beləliklə, müasir təlim texnologiyalarından yaxşı baş çıxarmaq üçün mövcud texnologiyalarla ətraflı tanış olmaq lazımdır.

Mövcud olanlar haqqında yüzlərlə metodik kitablar istifadəyə verilib. Həmin kitablarda dərsin planlaşdırılması da dərsin məqsədi, vəzifələri istifadə edilən vəsaitlər ardıcılığına uyğun sıralanır. Hazırda bu texnoloji düzüm təlimin və ya dərsin motivasiyası adlanır. Əlbəttə, ənənəvi olanı köhnə və ya keçmiş adlandırmaq olmaz. Çünki yenilərdən fərqli olaraq, keçmiş metodlar təlimin qanunlarını, prinsiplərini həyata keçirmək məqsədi ilə tətbiq

edilmiş və nəticələri də ümumiləşdirilmişdir. Ancaq interaktivlər belə demək mümkündürsə, "qanun", "prinsip" tanınır. Nəzərə alırıqlar ki, dil təlimi öz qanunları, prinsipləri, metodları vasitəsilə fəaliyyət göstərir və bunları bilmədən metodun konkret olaraq seçilməsinin heç bir səmərəsi ola bilməz.

Dil təliminin qanunları, prinsip və metodlarını dərk etməyə qədər gələcək mütəxəssis dil və nitq qarşılığı və asılılığı, dil mədəniyyəti, dilin təlimi məzmununun hansı məqsədlər əsasında seçilməsi, hansı məntiqə uyğun bir ardıcılıqla düzülməsi, son nəticə etibarilə nələrə gətirib çıxarması və s. kimi məsələlərə dərinləndirilməlidir.

Gələcək mütəxəssis dil təlimi ilə dilçilik elmi arasındakı əlaqə və vəhdətin necə qurulduğunu təsvir etməlidir; o, dilin – səsədən başlayan, morfoloqiyaya çevrilən, söz və ifadələrə, əşya, əlamət, hərəkət və s. semantikasının, formasının köməyi ilə fikir ifadə etdiyini, nitqin ünsiyyətdə olan dil olduğunu bilməlidir.

Gələcək ana dili müəllimi ümumdidaktik prinsiplərlə yanaşı, xüsusi prinsiplərdən də baş çıxarmalıdır. Məsələn üçün, qrammatik-semantik prinsipi yaxşı bilməyən müəllim forma və məzmun vəhdəti yaratmaq istərkən ciddi səhvlərə yol verə bilər.

Ana dili müəllimi Azərbaycan dili proqramına, proqram materiallarının planlaşdırılmasına, dərslərlər, dərs vəsaitləri, didaktik vasitələrə və onların tərtibi prinsiplərinə, onlardan yaradıcılıqla istifadə qaydaları haqqında aydın təsvirlərə, dərin biliyə və əməli bacarığa malik olmalıdır.

Müasir dərslər təkcə aktual metodlarla qurulması və aparılması ilə deyil, mövzunun aktuallığına görə səciyyəvi sayılmalıdır. Azərbaycan dili təlimində həlli vacib olan şifahi rəhbərlik nitq inkişafı üzrə iş orfoepiya təlimi ilə əlaqədar qurulmalıdır. Sabahın Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəlliminə bu məsələnin öyrədilməsi həlli vacib problemlərdəndir. Müasir məktəbə əlverişli istiqamətlər verə bilsinlər. Belələri əlbəttə ki, var, lakin çox deyil.

Göründüyü kimi, müəllimin hər bir dərsi innovasiya dərslər olmalıdır. Yeniliyi ilə diqqəti çəkməyən dərslər necə müasir hesab edilə bilər? Müasir dərslərin şagirdlərə verəcəyi bilik, bacarıq və vərdisləri aşağıdakı kimi proqnozlaşdırmaq mümkündür:

1. Mövzu: İsimlərin yazılışı və tələffüzü.

Əvvəla, dərslərdəki mövzuda "tələffüz" sözü yoxdur; bu əlavənin özü innovasiyadır. İkincisi də, bu yeniliyin davamı kimi digər nitq hissələrinin də tələffüzünü mövzuya çıxarmağın özü də yenilik olacağına əsas verir.

2. Şəkillərdən, Azərbaycan xəritəsindən istifadə olunur.

Belə əyani vasitələrdə sadə, düzəltmə və mürəkkəb adların tələffüzü və yazılışı şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə də öz müsbət təsirini göstərməyə bilməz.

3. İsimlərin dağ, çay, səhra, şəhər, rayon, kənd və qəsəbələrin adları nümunəsində öyrədilməsi şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsində, elmi dünyagörüşünün inkişafında mühüm rol oynayır.

4. Şagirdlərin "Vətənimizin fauna və florası" mövzusunda yaradıcı yazılara istiqamətləndirilməsi, onlara Azərbaycanda sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları, habelə heyvan, quş, gül, çiçək, bitki, nəqliyyat vasitələrinin adlarına dair tapşırıqların verilməsi, nəticələrinin (cavabların) şifahi şəkildə dinlənilməsi vacib şərtlərdəndir.

5. İsimlərin yazılışı və tələffüzünə dair şagirdlərdə ümumiləşdirilmə bacarıqlarının yaradılması da nəzərdə tutulur. Belə bacarıqlar xüsusidə ümumini, ümumidə xüsusiyyətləri görmək nəticəsində nitq və təfəkkürün qarşılıqlı şəkildə inkişafı ilə nəticələnir.

Müəllimin vəzifəsi mövzudan irəli gələn dillə və nitqlə bağlı terminləri şagirdlərin qarşılıqlı fəallığı şəraitində öyrətməkdən, şagirdləri yaradıcı düşüncəyə sövq etməkdən ibarətdir. Bu prosesdə fərdaxili əlaqə və fərdaxili əlaqə əl qurulur ki, şagirdlər söz yaradıcılığından öyrənilənlərlə morfoloqiya-dən öyrənilənlər arasındakı ümumi və xüsusi əhatələri müəyyən etməyi bacarsınlar. Belə hallarda əgər fastilyasiya, yəni istiqamətvericilik elmi əsaslar üzərində qurularsa, fastilyator, yəni müəllim aşağıdakı suallar vasitəsilə şagirdlərdə müşahidəçilik qabiliyyəti də yarada bilər:

1. Müşahidə etdiyimiz mürəkkəb isimlər necə yazılır və tələffüz olunur?
2. Bəs müşahidə etdiyimiz mürəkkəb adlar necə yazılır və tələffüz olunur?
3. Mürəkkəb isimlər necə cür yazılır və mürəkkəb adlar necə cür yazılır?

Onların tələffüzündə (intonasiyasında, vurğusunda) hansı fərqlər müşahidə edilir?

Göründüyü kimi, dərslərdə interaktiv metodların tətbiqi şagirdləri elmə, tədqiqata qoşmaq məqsədi daşıyır, onların fəallığını və nitqini inkişaf etdirir. Ancaq müasir metodların məhz hansı məqsəd üçün tətbiq olunmasını düşünüb tapmaq lazımdır. Belə innovasiya təlimin səmərəsini artıracaq.

Metodikamızı zənginləşdirmək üçün ilk növbədə bu elmin məqsədini dərk etmək lazımdır. Bilmək lazımdır ki, bu məqsədin nüvəsində şagirdlərin mədəni nitq amili durur. Təlim prosesinin fərdaxili əlaqədə qurulması da buna xidmət göstərir.

Əvvəl qazanılmış bilik, bacarıq və vərdislərə əsaslanmayan təlim işi şagirdləri başlıca məqsədə gətirib çıxara bilməz. Nəzərə almaq lazımdır ki, nəyin öyrədilməsindən asılı olmayaraq, əlaqə və vəhdət təmin edilmirsə, yoxdursa, lazımı nəticə almaq mümkün deyil. Fikrimizi konkret bir misalla izah edək:

Tutaq ki, müəllim "VIII sinifdə sadə cümləyə dair təhlil" mövzusunun tədrisini planlaşdırır. Bu zaman o, dərslərdəki və ya didaktik materialdakı cümlələrdən istifadə edərkən öncə şagirdlərin diqqətini bu məqsədlə nəzərdə tutulan tələblərə yönəldir. Dərslərdə **birinci tələb** cümlənin düzgün oxunmasıdır. Deməli, müəllim bu tələbi özü gözləyib bir oxu nümunəsi göstərir. Məsələn: "Qarabağ ürəyimdirsə, Şuşa da gözlərimin giləsidir". Müəllim həmin cümləni belə oxuyur: "Qarabağ ürəyimdisə, Şuşa da gözlərimin giləsidir". Sonra isə o, bu yolla ədəbi tələffüzün vurğu, intonasiya, orfoepiya tələblərini, həm də cümlənin oxusunun tələbləri kimi aydınlaşdırır. Əlbəttə,

şagirdlər sadə cümləyə dair ilkin anlayışlar zamanı nəqli, sual, əmr intonasiyalarını gözləmək bacarıq və vərdişləri üzərində düşündürülsələr də, belə vərdişlər gec formalaşdığından, hər dəfə oxunu müşaiyət etməlidir. İfadəli oxu nitq mədəniyyətinin tərkib hissəsidir; başqa sözlə, düzgün oxu düzgün tələffüz deməkdir.

Bu mənada biz transkripsiya ilə müəllimin oxusunun orfoepiyasını göstərdik. Bu cümlənin nəqli intonasiyası ilə oxusunu, habelə məntiqi oxusunu necə işarə etməliyik ki, məna anlaşılmış olsun sualının cavabı belədir: İntonasiya tələbi ilə

Qarabağ // ürəyimdisə, Şuşa da // gözlərimin gilasidi.

Belə bir oxu sadə cümlənin təhlilinin digər tələblərinə də yol göstərmiş olur. İntonasiya amilini əsas tutan müəllim qeyd edir ki, burada iki sadə cümlə var; çünki "Qarabağ ürəyimdir" və "Şuşa gözlərimin gilasidir".

Üçüncü tələbə görə, **Qarabağ** – mübtədə, **ürəyimdir** – xəbər, **Şuşa** – mübtədə, **gözlərimin gilasidir** – xəbər.

Göründüyü kimi, düzgün ifadəli oxu həmin cümlənin üzvlərinə görə təhlil olmasını da şərtləndirdi. Əgər intonasiya amili nəzərə alınmasa idi, o zaman **gözlərimin gilasidir** bir nəfəsəlmə ilə tələffüz olunmazdı.

Beləliklə, təhlil zamanı fonetik vahidlər əsasında dildaxili əlaqənin gözlənilməsi ilə aparılan təhlil praktik əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür fəndaxili əlaqəni müəllimlərimiz V-XI siniflərdə sistemli şəkildə gözləməyə çalışmışlardır. İmla, ifadə, inşa dərslərində də oxu, düzgün yazı və tələffüz amilini bir an belə nəzərdən qaçıрмаq yolverilməzdir.

Azərbaycan dili tədrisi metodikası bir elm olaraq, müəllimə dili nitq təcrübəsində - təfəkkürlə qarşılıqlı əlaqədə, şifahi və yazılı nitqdən növbəlmə yolla istifadə ilə, ümumiləşdirmələr aparmaqla, öyrədilənləri diferensasiya, öyrənilənləri inteqrasiya etməklə, ən başlıcası isə fəndaxili əlaqədə - mövzulararası, bölmələrarası, şöbələrarası əlaqə və vəhdəti gözləməklə, bir sözlə, dildaxili əlaqələri fəndaxili didaktikaya çevirməklə öyrətməyə düzgün elmi-metodik istiqamətlər verməlidir. Belə bir metodoloji ideya əsasında tərtib etdiyimiz proqram AMİ-nin və onun filiallarının bakalavr səviyyəli filologiya fakültəsində və yenidən hazırlanma kurslarında istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdur.

"AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ" FƏNNİNİN PLANLAŞDIRILMASI

Nö	MÖVZULAR	Müh.	Sem.	Qeyd
1.	Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası fənninin məqsəd və vəzifələri	2	2	
2.	Azərbaycan dili kurikulumu	2	2	
3.	Dil təliminin qanunları, prinsipləri, metodları	2	2	
4.	İnteraktiv və inteqrativ təlim metodları	2	2	

5.	Dərsin tipləri	2	2	
6.	Müasir dərsin təşkilinə verilən tələblər	2	2	
7.	Açıq dərs nümunələri	2	2	
8.	Təlimin təşkili istiqamətləri. İnnovasiya təlimi	2	2	
9.	İmla, ifadə və inşa dərsləri	2	2	
10.	Rabitəli nitqin inkişafı	2	2	
11.	Lügət ehtiyatının zənginləşdirilməsi yolları və formaları	2	2	
12.	Müstəqil işlərin təşkili	2	2	
13.	Fonetika tədrisi metodikası	2	2	
14.	Fonetik təhlil	2	2	
15.	Söz yaradıcılığı tədrisi metodikası	2	2	
16.	Orfoqrafiya təlimi	2	2	
17.	Orfoepiya təlimi	2	2	
18.	Morfologiya təliminin ümumi məsələləri	2	2	
19.	a) anlayışların formalaşdırılması	2	2	
20.	b) bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması	2	2	
21.	c) morfoloji təhlil	2	2	
22.	Sintaksis tədrisinin ümumi məsələləri	2	2	
23.	Anlayışların formalaşdırılması	2	2	
24.	Sadə cümlə sintaksisi təlimi	2	2	
25.	Sintaksis təhlil qaydası	2	2	
26.	Mürəkkəb cümlə sintaksisi təlimi	2	2	
27.	Mürəkkəb cümlə təhlili	2	2	
28.	Nitq mədəniyyəti	2	2	
29.	Funksional üslublar	2	2	
30.				
Cəmi:		60	60	

Qeyd: 1) bu planlaşdırmaya yaradıcı yanaşmaq məsləhətdir; belə ki, yenidən hazırlamada saatların sayı 68 olduqda başlıca diqqəti nitq inkişafı metodikasına yönəltmək və inşaaların aparılmasına 4 saat da əlavə etmək olar. Bu zaman inşaaların növləri və tiplərinin linqvistik mövzulara uyğunluğu məsələsi ön plana çəkilə bilər.

2) Çalışmaq lazımdır ki, rabitəli nitqə müvafiq mövzulara dair qazanılan bilik, bacarıq və vərdişlərin ifadə və inşaalara çevrilməsi metodika üçün tələblərə əlavə məlumatlar verilsin.

3) Qruplarla işi, yarışları, dialoq-diskussiyaları, debatları daha çox şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişafına yönəltmək lazımdır.

BƏDİİ ÜSLUBDA OBRAZLILIĞIN QRAMMATİK TƏZAHÜRLƏRİNİN ŞAĞİRDlərƏ MƏNİMSƏDİLMƏSİ

Şövkət ASLANOVA,
Bakı şəhərindəki 285 nömrəli orta məktəbin müəllimi

Azərbaycan dili dərslərinin səmərəli və maraqlı olması üçün yeni təlim metodlarından bəhrələnirəm. Metod seçərkən nəinki mövzunun xarakterini, həmçinin sinfin, şagirdin səviyyəsinə onun uyğunluğunu da nəzərə alıram.

XI sinifdə "Üslubiyyat" bölməsindən bir dərs nümunəsini nəzərdən keçirək.

Mövzu: Bədii üslubda obrazlılığın qrammatik təzahürləri.

Məqsəd: 1. Əbədi dilin üslublarının normalara tabe olmasını, bədii üslubun digər üslublardan fərqli xüsusiyyətlərini şagirdlərə mənimsətmək.

2. Bədii əsərlərdən obrazlılığın müxtəlif səviyyədə göstəricilərinə (fonetik, leksik, qrammatik) aid nümunələr seçməyi, əbədi dilin qrammatik norması ilə obrazlılığın qrammatik təzahürünü əlaqəli, lakin fərqli mövzular olmasını praktik şəkildə fərqləndirməyi öyrənmək.

3. Danışqda şifahi vasitələrdən istifadənin düzgünlüyünü müəyyənləşdirmək, bədii üsluba aid ifadəli, təsviri, mühakimə xarakterli inşa qurmaq, dil vasitələrindən istifadə etmək, ünsiyyətin müxtəlif şəraitlərində şifahi və yazılı nitq bacarıqları və vərdisləri yaratmaq.

Dərsin icmalı: Şagirdlər bədii üslub haqqında ümumi məlumatlarını genişləndirir, frontal sorğuda, evristik müsahibədə iştirak edir, həm test üzrə, həm də fərdi və qrup halında tapşırıqlar yerinə yetirirlər. Təqdimat bədii əsərlərdən səsləndirilmiş lent yazıları, Azərbaycan dili dərslərindəki çalışmaları, kompüter və işçi vərəqləri, qiymətləndirmə vərəqləri vasitəsilə yerinə yetirilir.

Təməl sualı: Əbədi dilin qrammatik normasının pozulması hər zaman qrammatik obrazlılıq yarada bilərmi?

Sinfi təşkil etdikdən sonra on dəqiqəlik test yoxlaması keçirirəm.

Nümunələr:

Test 1.

Əbədi dilin qrammatik normasının əsas tələbi:

- sözün mənasına bələd olmaq, onu düzgün işlətmək;
- milli sözləri daha çox işlətmək;
- sözün düzgün yazılışı və düzgün tələffüzü;
- sözlər və cümlələr arasındakı əlaqəni düzgün qurmaq;
- məhəlli, yerli sözləri nitqdə işlətməmək.

Test 2.

"Camaat meydana gedirdilər" cümləsində ədəbi dilin hansı norması pozulmuşdur?

a) leksik; b) fonetik; c) qrammatik; d) leksik və fonetik; e) orfoepik və orfoqrafik.

Test 3.

Cümlədə mübtəda ilə xəbər şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmayıbsa, ədəbi dilin hansı norması pozulmuşdur?

a) leksik; b) qrammatik; c) orfoqrafik; d) orfoepik; e) orfoqrafik və orfoepik.

Test 4.

"Görüşə iyirmi nəfər jurnalistlər gəlmişdilər" cümləsində ədəbi dilin hansı norması pozulmuşdur? Pozulmuşdursa, həmin norma hansıdır?

a) qrammatik; b) leksik; c) fonetik; d) qrammatik və leksik; e) burada pozulma yoxdur.

Test 5.

"Bu yerdə Həmzə onu tanıyır və özünü verir tövlənin qapısına" cümləsində ədəbi dilin hansı norması pozulmuşdur?

a) fonetik; b) leksik; c) leksik və qrammatik; d) qrammatik; e) fonetik və leksik.

Test 6.

Nümunədə obrazlılığın hansı səviyyədə göstəriciləri vardır? "Çəkme, çəkə bilməzsən, bərkdi fələyin yayı" (N.Vəzirov):

a) fonetik; b) fonetik, qrammatik; c) fonetik, leksik, qrammatik; d) fonetik, leksik; e) leksik, qrammatik.

Yoxlamanın nəticələrini yığırım. Düzgün cavablar (1-d, 2-c, 3-b, 4-a, 5-d, 6-c) qeyd olunur. Düşünməyə yönəltməni davam etdirərək evristik müsahibə aparıram, bu suallara cavab almağa çalışıram. Əlbəttə, əvvəl nisbətən zəif şagirdlərin cavablarının dinlənilməsinə şərait yaradıram, güclü şagirdlər isə cavabları daha da dolğunlaşdırırlar.

- Azərbaycan ədəbi dili nəyin əsasında formalaşır? (Ədəbi dil normalarına uyğun fəaliyyət göstərən danışq dili əsasında).

- Ədəbi dilin hansı normaları var? (Fonetik, leksik, qrammatik).

- Azərbaycan ədəbi dil normaları üçün əsas şərt nədir? (İltisəqilik).

- İltisəqilik dedikdə nə başa düşülür? (Sözlərin ahəng qanununa tabe olması, şəkilçilərin sözlərin sonuna qoşulması, cümlələrin qrammatik kateqoriyalarla təşkil olunması və s.).

- Qrammatik normanın əsas tələbi nədir? (İstər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə sözlər və cümlələr arasındakı əlaqələrin düzgün qurulması).

- Qrammatik norma dedikdə nələr nəzərdə tutulur? (Miqdar sayından sonra gələn isimlər təkdə işlədilir, adlara əvvəl kəmiyyət, sonra mənsubiyyət, hal, xəbərlək şəkilçilərinin artırılması, mübtəda ilə xəbərin cümlədə şəxsə, müəyyən dərəcədə kəmiyyətə görə uzlaşması, cümlə üzvlərinin düzgün sıralanması).

- Ədəbi dilin normaları haqqında dilçiliyin hansı bölməsində öyrənirik? ("Nitq mədəniyyəti" bölməsində).

- Bədii üslub haqqında dilçiliyin hansı bölməsində öyrənirik? ("Üslubiyyat" bölməsində).

Mövzulararası əlaqəni möhkəmləndirmək, şagirdlərin sərbəst fikir söyləmələrinə şərait yaratmaq üçün "qruplarla iş" metodundan istifadə

edirəm. Qruplara (“Ziya”, “Şimşək”, “Cəsurlar”, “Şəfəq”) sualları təqdim edirəm:

1. Üslubiyyatın əsas vahidi nədir?
2. Funksional üslublar birlikdə nəyi təşkil edir?
3. Funksional üslublar üçün ədəbi dilin hansı normaları məcburidir?
4. Bədii üslubda obrazlılıq özünü hansı səviyyələrdə göstərir?

İşgüzar səs-küy yaranır. İki dəqiqədən sonra qrup liderləri cavabları səsləndirirlər. Lazım olduqda şagirdlər əlavə edə bilərlər.

Mən fikirləri ümumiləşdirib, problemin mahiyyətinin dərk olunmasına çalışıram.

- Siz artıq XI sinif şagirdlərisiniz. Hər bir mövzunun öyrənilməsinə fəal mövqedən yanaşırıq. Cavablarımızdan aydın olur ki, bədii üslub, onun təzahür formaları, obrazlılığın müxtəlif səviyyələrdə göstəriciləri barədə müəyyən biliyə sahibsiniz. Üslub anlayışı ancaq dilçilik elminə aid olmasına görə üslubiyyat anlayışından fərqlənir. Üslublar tarixi inkişaf prosesində müəyyənlanmış əlamətlərinə, cəmiyyətdəki funksiyalarına görə bir-birindən fərqlənir. Bədii üslub milli bədii təfəkkürün ifadəsi olan obrazlı-emosional nitq formasıdır. Funksional imkanlarının genişliyinə görə bəzən ədəbi-bədii dil adlanır. Obrazlılıq özünü fonetik, leksik, qrammatik səviyyələrdə göstərir. Obrazlılığın qrammatik səviyyədə göstəricisi: söz sırasının dəyişməsi, qeyri-normativ cümlə konstruksiyalarının işlənməsi, ellipsis (ifadənin hər hansı bir elementinin obrazlılıq naminə atılması) və s.

Təcrübəmdən bilirəm ki, interferensiya hadisəsinin (oxşar anlayışların qarışması və qarşılaşdırılması) təsiri ilə şagirdlər bədii üslubda obrazlılığın qrammatik təzahürünün göstəricisini əbədi dilin qrammatik norması anlayışı ilə qarışıq salırlar. Problem suallarla onlara müraciət edirəm:

1. Ədəbi dilin qrammatik normasının pozulması hər zaman qrammatik obrazlılıq yarada bilərmi?

2. Qrammatik norma – obrazlılığın qrammatik təzahürü eyni mənada anlaşıla bilərmi? Hansı bağlılıq və fərqlər var?

Kompüterdən (və ya audiomaqnitofondan) Hüseyn Cavidin “Qız məktəbində” şeiri səsləndirilir. Dərslərdə də həmin şeir verilib. Çalışmanın tələbinə görə qrammatik səviyyədə obrazlılıq əmələ gətirən göstəricilər müəyyən edilir. Cədvəl çəkilmiş hazır işçi vərəqlərini şagirdlərə paylayıram. Onlar hər misrada olan qrammatik göstəricini plyus (+) işarəsi ilə qeyd edirlər.

QIZ MƏKTƏBİNDƏ

- Quzum, yavrum! Adın nədir?
- Gülbahar.
- Pəki. Sənin anan, baban varmı?
- Var.
- Nasıl, zənginmidir baban?
- Əvət, zəndin, bəyzadə...
- Öylə isə, geydiyin geyim nəçin böylə sadə?..

Cədvəl

Sıra №si	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII
Ellipsis						+	+	+			+						+
İnversiya					+						+	+					
Qeyri-normativ cümlələr		+		+									+		+	+	

Şagirdlərə iş dəftərlərində mövzu ilə bağlı poetik-praktik misallar, həmçinin adlıq cümlələrdən ibarət təsviri xarakterli kiçik inşalar yazmağı tapşırıram. Nümunələr:

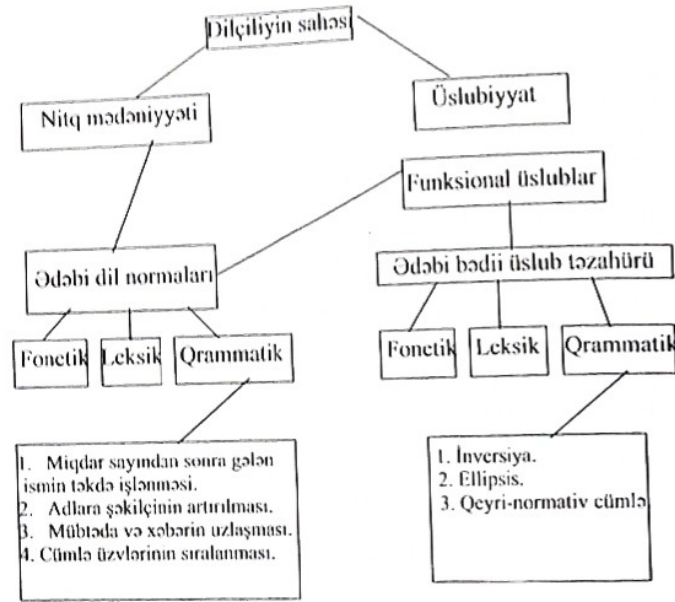
1. **Mən aşiqəm gülə naz,
Bülbül edir gülə naz.
Bu necə zamanədir
Ağlayan çox, gülən az?** (İnversiya, ellipsis)
2. **Onda Vətən sanar məni bir balaca vətən daşı,
Vətən daşı olmayandan olmaz ölkə vətəndaşı.** (M.Araz). (İnversiya).
3. **Burda yolum oldu tən,
Varmı bu yoldan ötən?
Bu dünyada şirin şey
Bir anadır, bir vətən.** (İnversiya, ellipsis).
4. **Çörəyi ver çörəkiyə birini də üstəlik.** (İnversiya, ellipsis).
5. **Şəhər küçəsi. Axşam tərəfi. Yağış havası.** (Qeyri-normativ cümlə).
6. **Müəllimin evi. Sadə bir otaq. Yuxarı tərəfdə böyük televizor.** Aparıcının səsi: “Muğam-2009 müsabiqəsi davam edir”. (Qeyri-normativ cümlə).
7. **Biz sülh istəyirik, ermənilər müharibə istəyir.** (Ellipsis).
8. **Xocalı qırğını. Əsrin dəhşətli faciəsi. Fevralın 25-dən 26-sına keçən gecə. Od tutub yanan şəhər. Meşələrə, dağlara pənah aparan köməksiz əhali. Qar. Şaxta. Gədəklərdə donan körpələr, qocalar... Türk qanına susayan ermənilər.** (Qeyri-normativ cümlə).
9. **- Sən Azərbaycan dilini sevirsən?
- Bəli.
- Dilimizin sintaksisini anlayırsan?
- Əlbəttə!
- Doğma dilimizdə mükəmməl danışıb yazmağınla fəxr edirsən?
- Sözsüz! (Qeyri-normativ cümlə).**
10. **Üz tuturam cavanlara, qocalara,
Sağlığında qiymət verin insanlara.** (C.Novruz). (İnversiya).

Nümunələr oxunur, şagirdlər öz rəylərini bildirirlər; qrammatik obrazlılıq qeyd edilir. Düşünmə mərhələsinin sonu olaraq şagirdlər problem sualın cavabını verirlər:

- Ədəbi dilin normaları, o cümlədən qrammatik norma funksional üslubların hər biri üçün məcburidir. Bədii üslub üçün də. Qrammatik obrazlılıq isə əsasən bədii üsluba aiddir. Qrammatik normanın pozulması hər zaman obrazlılıq yarada bilməz. Lakin bu mövzular bir – birilə bağlıdır.

Şagirdlər fikirlərini interaktiv qeydetmə cədvəli ilə yekunlaşdırırlar. Bacaran şagirdlər bu işi kompüterdə yerinə yetirirlər.

İnteraktiv qeydetmə cədvəli

Qiymətləndirmə vəzəqləri paylanır. Şagirdlər qiymətləndirmədə iştirak edirlər.

Ev tapşırığı:

Dərsləkdəki nəsr parçalarını (Elçin və İ.Şıxlıdan) köçürmək, qrammatik obrazlılığı qeyd etmək.

Dərsin sonunda ulu öndərimiz H.Əliyevin dilimiz haqda dediyi fikri şagirdlərin diqqətinə çatdırıram:

"Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarınadək olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir".

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN V-XI SİNIPLƏRİ ÜZRƏ AZƏRBAYCAN DİLİ FƏNNİNDƏN PROQRAM MATERİALLARININ PLANLAŞDIRILMASI

V-XI siniflər üzrə Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan proqram materiallarının təqdim edilən bölgüsü təxminidir və müəllimlərə kömək məqsədilə dərc olunur. Bu işə o deməkdir ki, müəllim daha faydalı hesab etdiyi hallarda bölgüdə dəyişiklik edə bilər. II yarımil üçün bölgü jurnalımızın növbəti sayında təqdim olunacaq.

V SİNİF
142 s. (28 s.)¹
I yarımil
58 s. (13 s.)

I-IV sinifdə keçilmişlərin təkrarı

- 1-ci dars: Fonetika.
- 2-ci dars: Sözüün tərkibi.
- 3-cü dars: Şəkilçilərin yazılışı.
- 4-cü dars: Sözüün quruluşca növləri.
- 5-7-ci dərslər: RNI (rabətəli nitqin inkişafı) – öyrədici inşa.
- 8-ci dars: Nitq hissələri. İsim.
- 9-cu dars: Sifat. Say.
- 10-cu dars: Əvəzlilik.
- 11-ci dars: Fel.
- 12-13-cü dərslər: Yoxlama imla.

Sintaksis və dürgü işarələri

- 14-15-ci dərslər: Söz birləşməsi.
- 16-17-ci dərslər: Cümlə.
- 18-19-cu dərslər: RNI – öyrədici ifadə.
- 20-21-ci dərslər: Cümlə üzvləri. Cümlənin baş üzvləri.
- 22-ci dars: Xəbərin mübtədə ilə uzlaşması.
- 23-cü dars: Öyrədici imla.
- 24-25-ci dərslər: Xəbərin mübtədə ilə uzlaşması.
- 26-27-ci dərslər: Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri.
- 28-30-cu dərslər: RNI – öyrədici inşa.
- 31-32-ci dərslər: Həmcins üzvlü cümlələr.
- 33-34-cü dərslər: Xitab.
- 35-ci dars: Dürgü işarələri.
- 36-37-ci dərslər: Öyrədici imla.
- 38-39-cu dərslər: Dil. Azərbaycan dili.
- 40-41-ci dərslər: Yoxlama imla.

Fonetika

- 42-ci dars: Danışıq səsləri və onların əmələ gəlməsi.
- 43-44-cü dərslər: Danışıq üzvləri.
- 45-46-cı dərslər: Danışıq səslərinin növləri.

¹ Mötərizədə verilmiş saat rabətəli nitqin inkişafına aiddir.

- 47-ci dars:** Öyrədici imla.
48-49-cü darslar: Sait səslərin növləri və onların qarşılaşdırılması.
50-51-ci darslar: Sözlərdə saitlərin yanaşı işlənməsi.
52-53-cü darslar: RNI: öyrədici ifadə.
54-55-ci darslar: Qoşa saittli sözlərin yazılışı və tələffüzü.
56-58-ci darslar: Saitlərin uzun tələffüzü.
59-60-cü darslar: Samit səslər və onların növləri.
61-62-ci darslar: Sözlərin sonunda cingiltili samitlərin yazılışı və tələffüzü.
63-64-cü darslar: Ahəng qanunu.
65-67-ci darslar: RNI – öyrədici inşa.
68-69-cü darslar: Əlifba.
70-71-ci darslar: Yoxlama imla.

VI SİNİF
109 s. (27 s.)
I yarıml
43 s. (14 s.)

- 1-4-cü darslar:** V sinifdə keçilmişlərin təkrarı.
5-7-ci darslar: Qrammatika haqqında ümumi məlumat.
8-13-cü darslar: Nitq hissələri anlayışı.

İsim

- 14-cü dars:** İsim haqqında ümumi məlumat.
15-17-ci darslar: RNI – öyrədici inşa.
18-ci dars: İsmnin cümlədə rolu.
19-cü dars: İsmnin mənə növləri.
20-ci dars: İsmnin quruluşca növləri.
21-ci dars: Mürəkkəb ismlər və mürəkkəb adlar.
22-23-cü darslar: İsimlərin baş hərflərinin yazılışı.
24-25-ci darslar: RNI – öyrədici ifadə.
26-27-ci darslar: İsimlərin kəmiyyətə görə dəyişməsi.
28-30-cü darslar: RNI – öyrədici inşa.
31-ci dars: Topluqluq bildirən ismlər.
32-33-cü darslar: Yoxlama imla.
34-35-ci darslar: İsmnin mənsubiyyətə görə dəyişməsi.
36-cü dars: Öyrədici imla.
37-ci dars: İsmnin halları.
38-ci dars: Adlıq hal.
39-cü dars: Yiyəlik hal.
40-42-ci darslar: RNI – öyrədici inşa.
43-cü dars: Yönlük hal.
44-45-ci darslar: Təsirlik hal.
46-cü dars: Yerlik hal.
47-49-cü darslar: RNI – öyrədici inşa.
50-ci dars: Çıxışlıq hal.
51-52-ci darslar: İsim bəhsi üzrə morfoloji təhlil.

Sifət

- 53-54-cü darslar:** Sifət haqqında ümumi məlumat.
55-ci dars: Sifətin cümlədə rolu.
56-57-ci darslar: Yoxlama imla.

VII SİNİF
108 s. (28 s.)
I yarıml
44 s. (13 s.)

- 1-4-cü darslar:** VI sinifdə keçilmişlərin təkrarı.

Fel

- 5-ci dars:** Fel haqqında ümumi məlumat.
6-cü dars: Felin cümlədə rolu.
7-ci dars: Felin quruluşca növləri.
8-ci dars: Düzəltmə fellər.
9-cü dars: Mürəkkəb fellər.
10-cü dars: Öyrədici imla.
11-ci dars: Təsdiq və inkar fellər.
12-ci dars: Təsirli və təsirsiz fellər.
13-cü dars: Təsirli fellərin təsirsiz fellərə, təsirsiz fellərin təsirli fellərə çevrilməsi.
14-15-ci darslar: RNI – öyrədici ifadə.
16-cü dars: Felin qrammatik mənə növləri.
17-18-ci darslar: Felin məlum növü. Felin məchul növü.
19-cü dars: Felin qayıdış növü.
20-21-ci darslar: RNI – öyrədici ifadə.
22-ci dars: Felin qarşılıq növü.
23-24-cü darslar: Felin icbar növü.
25-27-ci darslar: RNI – öyrədici inşa.
28-29-cü darslar: Felin qrammatik mənə növlərinin cümlənin strukturuna təsiri.
30-31-ci darslar: Felin şəxs və kəmiyyətə görə dəyişməsi.
32-33-cü darslar: Yoxlama imla.
34-cü dars: Şəxs sonluqları.
35-ci dars: Felin zamanları. Felin indiki zamanı.
36-cü dars: Felin keçmiş zamanı.
37-ci dars: Felin gələcək zamanı.
38-ci dars: Felin şəkilləri.
39-cü dars: Felin əmr şəkli.
40-cü dars: Felin xəbər şəkli.
41-ci dars: RNI – əməli yazı.
42-ci dars: Felin vacib şəkli.
43-cü dars: Felin lazım şəkli.
44-cü dars: Felin arzu şəkli.
45-ci dars: Felin şərt şəkli.
46-cü dars: Fel şəkilləri üzrə qrammatik təhlil qaydası.
47-49-cü darslar: RNI – öyrədici inşa.
50-cü dars: Felin təsriflənmiş formaları.
51-ci dars: Məsdər.
52-ci dars: Feli sifət.
53-54-cü darslar: RNI – yoxlama ifadə.
55-ci dars: Feli bağlama.
56-cü dars: Felin təsriflənmiş formaları üzrə təhlil qaydası.
57-ci dars: Yoxlama imla.

VIII SİNİF
82 s. (20 s.)
I yarıml
39 s. (10 s.)

- 1-4-cü darslar:** VI-VII siniflərdə keçilmişlərin təkrarı.
5-ci dars: Sintaksis qrammatikanın bir hissəsi kimi.

- 6-cı dars:** Söz birləşmələri. Söz birləşmələrinin quruluşu.
7-ci dars: Söz birləşməsi və söz. Söz birləşməsi və cümlə.
8-ci dars: Söz birləşmələrində əsas və əsli tərəflər.
9-11-ci dərslər: RNİ – öyrədici inşa.
12-13-cü dərslər: Söz birləşmələrinin növləri. İsmi birləşmələr.
14-cü dars: Təyini söz birləşmələri. Təyini söz birləşmələrinin cümlədə rolu.
15-16-cı dərslər: Feli birləşmələr.
17-ci dars: Sintaktik əlaqələr haqqında ümumi məlumat.
18-ci dars: Öyrədici imla.
19-cu dars: Sintaktik əlaqələrin növləri haqqında. Təbəsizlik əlaqəsi.
20-21-ci dərslər: Tabelilik əlaqəsinin növləri. Uzlaşma əlaqəsi.
22-24-cü dərslər: İdarə əlaqəsi. Yanaşma əlaqəsi.
25-26-cı dərslər: RNİ – əməli yazı.

Cümlə

- 27-ci dars:** Cümlə haqqında ümumi məlumat.
28-ci dars: Yoxlama imla.
29-cu dars: Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri. Nəqli cümlə.
30-31-ci dərslər: Sual cümləsi. Əmr cümləsi. Nida cümləsi.
32-ci dars: Cümlənin quruluşca növləri. Cümlənin tərkibi.

Cümlə üzvləri

- 33-cü dars:** Cümlə üzvləri haqqında ümumi məlumat.
34-35-ci dərslər: Mübtədə.
36-38-ci dərslər: RNİ – öyrədici inşa.
39-cu dars: Xəbər.
40-cı dars: Feli və ismi xəbərlər.
41-ci dars: Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri. Tamamlıq.
42-ci dars: Vasitəli və vasitəsiz tamamlıqlar.
43-44-cü dərslər: Təyin. Təyinin ifadə vasitələri.
45-46-cı dərslər: RNİ – yoxlama ifadə.
47-ci dars: Zərflər.
48-49-cu dərslər: Zərflərin mənə növləri.

IX SİNİF

50 s. (18 s.)

I yarımlı

21 s. (8 s.)

- 1-3-cü dərslər:** VIII sinifdə keçilmişlərin təkrarı.
4-5-ci dərslər: Mürəkkəb cümlə haqqında anlayış.
6-8-ci dərslər: RNİ – öyrədici inşa.
9-12-ci dərslər: Mürəkkəb cümlələrin növləri.

Təbəsiz mürəkkəb cümlələr

- 13-15-ci dərslər:** RNİ – əməli yazı.
16-cı dars: Təbəsiz mürəkkəb cümlələr.
17-ci dars: Öyrədici imla.
18-ci dars: Təbəsiz mürəkkəb cümlələrdə mənə əlaqələri. Zaman əlaqəsi.
19-cu dars: Səbəb – nəticə əlaqəsi. Qarşılaşdırma əlaqəsi.
20-21-ci dərslər: Aydınlaşdırma əlaqəsi.
22-23-cü dərslər: RNİ – yoxlama inşa.
24-cü dars: Tabeli mürəkkəb cümlələr.
25-ci dars: Budaq cümlələrin növləri. Mübtədə budaq cümləsi.
26-27-ci dərslər: Xəbər budaq cümləsi.
28-29-cu dərslər: Yoxlama imla.

X SİNİF

47 s. (21 s.)

I yarımlı

21 s. (8 s.)

- 1-3-cü dərslər:** V-IX siniflərdə keçilmişlərin təkrarı.

Dil haqqında ümumi məlumat

- 4-cü dars:** Dil nədir?
5-6-cı dərslər: Dilin funksiyaları.
7-ci dars: Yazı.
8-ci dars: Dilçilik və onun digər elmlər içərisində yeri.
9-11-ci dərslər: RNİ – öyrədici inşa.
12-ci dars: Azərbaycan dili haqqında ümumi məlumat.
13-cü dars: Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili.
14-cü dars: Türk dillər ailəsi.
15-16-cı dərslər: Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu.
17-18-ci dərslər: Dil və mədəniyyət. Dil və xalqın tarixi.
19-20-ci dərslər: RNİ – yoxlama inşa.

Azərbaycan dilinin quruluşu

- 21-ci dars:** Fonetika. Fonem anlayışı.
22-24-cü dərslər: RNİ – öyrədici inşa.
25-ci dars: Azərbaycan dilində vurğu. İntonasiya.
26-cı dars: Leksika və frazeologiya. Söz əsas dil vahidi kimi. Sözünlərsəks və qrammatik, həqiqi və məcazi mənaları.
27-28-ci dərslər: «Dədə Qorqud» eposu və Ş.İ.Xətayinin «Dəhnamə» əsərinin dili üzərində iş.
29-cu dars: Yoxlama imla.

XI SİNİF

50 s. (18 s.)

I yarımlı

21 s. (8 s.)

- 1-2-ci dərslər:** X sinifdə keçilmişlərin təkrarı.

Dilin quruluşu

- 3-cü dars:** İsim.
4-cü dars: Sifət.
5-ci dars: Say.
6-8-ci dərslər: RNİ – öyrədici inşa.
9-cu dars: Əvəzlik.
10-cu dars: Fel.
11-ci dars: Zərf.
12-ci dars: Köməkçi nitq hissələri.
13-15-ci dərslər: RNİ – öyrədici inşa.
16-cı dars: Söz birləşməsi və cümlə.
17-ci dars: Cümlə üzvləri.
18-ci dars: Xitab.
19-cu dars: Mürəkkəb cümlə.

Üslubiyyət

- 20-cü dars:** Üslub haqqında məlumat.
21-ci dars: Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları.
22-23-cü dərslər: Bədii üslub nədir?
24-25-ci dərslər: Sözünlərsəks poetik funksiyası (poetizm).
26-27-ci dərslər: C.Məmmədquluzadənin «Anamın kitabı» və M.Ə. Sabirin «Nə işim var» əsərlərinin dili üzərində iş.
28-29-cu dərslər: Yoxlama imla.

(Ardı var)

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN V-XI SINIFLARI ÜZRƏ ƏDƏBİYYAT FƏNNİNDƏN PROQRAM MATERİALLARININ PLANLAŞDIRILMASI

Planlaşdırma Təhsil Nazirliyinin 17.07.2003-cü il tarixli 716 sayılı əmri ilə V-XI siniflər üçün təsdiq edilmiş ədəbiyyat proqramı əsasında hazırlanmışdır. Proqramla bağlı sonrakı illərdə aparılan dəyişikliklər planlaşdırmada nəzərə alınmışdır. Müəllimlər planlaşdırmaya yaradıcı yanaşa bilərlər.

V SİNIF (Cəmi : 96 saat ; həftədə 3 saat) I YARIMİL 42 saat

1. Giriş. Bədii ədəbiyyat söz sənətidir. Şifahi və yazılı ədəbiyyat 1 s.
2. Laylalar və əzizləmələr. Onlarda ifadə olunan arzu və istək. 1 s.
3. Əfsanələr. Onlarda xalqın dünyagörüşünün əks olunması. "Göyərçin" əfsanəsi. Məzmunu və təhlili. 1 s.
4. "Ana maral" əfsanəsi. Məzmunu və təhlili. 1 s.
5. Tapmacalar. İti düşüncənin, məntiqi təfəkkürün inkişafında rolu 1 s.
6. "Məlikməmmədın nağılı". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
7. "Məlikməmmədın nağılı". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
8. "Məlikməmmədın nağılı". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
9. "Yetim İbrahimın nağılı". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
10. "Yetim İbrahimın nağılı". Təhlili. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: nağıl. 1 s.
11. "Alı kişi". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
12. "Alı kişi". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
13. "Alı kişi". Təhlili. 1 s.
14. "Əbədi nədir?". Məzmunu və təhlili. 1 s.
15. "Əhməd və şah". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
16. "Əhməd və şah". Təhlili. 1 s.
17. "Prometey" əsəri. Məzmunu və təhlili. 1 s.
18. Nizami Gəncəvi. "Minacat". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
19. Nizami Gəncəvi. "Minacat". Təhlili. 1 s.
20. Ə.Cavad. "Azərbaycan, Azərbaycan". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
21. Ə.Cavad. "Azərbaycan, Azərbaycan". Təhlili. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: şeir, misra, bənd, qafiyə. 1 s.
22. A.Şaiq. "Köç". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
23. Yoxlama inşaya hazırlıq. 1 s.
24. Yoxlama inşası. 1 s.
25. İnşa yazılarının təhlili. 1 s.
26. Sınıfdəxaric oxu dərsi. 1 s.
27. Qazanılmış biliklərin testlərlə yoxlanılması. 1 s.
28. A.Şaiq. "Köç". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
29. A.Şaiq. "Köç". Məzmunu üzərində iş. 1 s.

60

30. A.Şaiq. "Köç". Təhlili. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: peyzaj. 1 s.
31. Qabil. "Vətən". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
32. Qabil. "Vətən". Təhlili. 1 s.
33. B.Vahabzadə. "Şahidlər". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
34. B.Vahabzadə. "Şahidlər". Təhlili. Hədəf oxusu. 1 s.
35. Ə.Tuda. "Yenə Təbriz həsrəti". Məzmunu və təhlili. 1 s.
36. M.Şəhriyar. "Ey vay, anam!..". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
37. M.Şəhriyar. "Ey vay, anam!..". Təhlili. Hədəf oxusu. 1 s.
38. Yoxlama inşaya hazırlıq. 1 s.
39. Yoxlama inşası. 1 s.
40. İnşa yazılarının təhlili. 1 s.
41. Sınıfdəxaric oxu dərsi. 1 s.
42. Qazanılmış biliklərin testlərlə yoxlanılması. 1 s.

VI SİNIF (Cəmi: 64 saat; həftədə 2 saat) I YARIMİL 28 saat

1. Giriş. Bədii ədəbiyyatın təbii və idraki əhəmiyyəti. Bədii ədəbiyyat ədəb və bilik mənbəyi kimi. 1 s.
2. Nəğmələr. Nəğmələrdə xalqın adət-ənənələrinin, arzu və istəklərinin bədii əksi. Təbiət hadisələrinə, əməyə münasibətin ifadəsi. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: nəğmələr. 1 s.
3. Bayatılar. Bayatıların mövzu, məzmun rəngarəngliyi, bədii ifadə gözəlliyi. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: bayatı. 1 s.
4. "Dərzi şagirdi Əhməd" nağılı. Məzmunu üzərində iş. 1 s.
5. "Dərzi şagirdi Əhməd" nağılı. Təhlili. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: nağıl haqqında məlumatın dərinləşdirilməsi. 1 s.
6. "Uşun qoca oğlu Səğrəyin boyu" ("Kitabi - Dədə Qorqud" dastanlarından). Məzmunu üzərində iş. 1 s.
7. "Uşun qoca oğlu Səğrəyin boyu". Təhlili. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: dastan haqqında məlumat. 1 s.
8. "Dəmirçioglunun Çənlibela gəlməsi" ("Koroğlu" dastanından). Məzmunu üzərində iş. 1 s.
9. "Dəmirçioglunun Çənlibela gəlməsi". Təhlili. 1 s.
10. Heraklın qəhrəmanlıqları: "Nemey jiri", "Krit öküzü". Məzmunu və təhlili. 1 s.
11. "Dəniz səyyahı Sindbadın nağılı". ("Min bir gecə" ərəb xalq nağıllarından). Məzmunu üzərində iş. 1 s.
12. "Dəniz səyyahı Sindbadın nağılı". Təhlili. 1 s.
13. Yoxlama inşası. 1 s.
14. İnşa yazılarının təhlili. 1 s.
15. Sınıfdəxaric oxu dərsi. 1 s.
16. Sınıfdəxaric oxu dərsi. 1 s.
17. Xaqani Şirvani. "Savalan dağının təriqi". Məzmunu və təhlili. 1 s.
18. Abbas Səhhat. "Vətən". Məzmunu və təhlili. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: əruz vəznə haqqında anlayış. 1 s.
19. F.Qocə. "Neyləsin". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
20. F.Qocə. "Neyləsin". Təhlili. 1 s.
21. S.Vurğun. "Azərbaycan". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
22. S.Vurğun. "Azərbaycan". Təhlili. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: heca vəznə. Misradaxili bölmə (məlumatın dərinləşdirilməsi). 1 s.
23. B.Vahabzadə. "Bayraq". Məzmunu və təhlili. 1 s.
24. Yoxlama inşası. 1 s.
25. İnşa yazılarının təhlili. 1 s.
26. Sınıfdəxaric oxu dərsi. 1 s.
27. Sınıfdəxaric oxu dərsi. 1 s.
28. Qazanılmış biliklərin testlərlə yoxlanılması. 1 s.

61

VII SİNİF
(Cəmi: 64 saat; həftədə 2 saat)
I YARIMİL
28 saat

1. Giriş.	1 s.
2. Azərbaycan atalar sözü və məsəlləri.	1 s.
3. Kərkük türklərinin atalar sözləri. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: atalar sözü və məsəllər haqqında.	1 s.
4. "Bayburanın oğlu Bamsı Beyrak boyu" ("Kitabi – Dədə Qorqud" dastanlarından). Məzmunu üzərində iş.	1 s.
5. "Bayburan oğlu Bamsı Beyrak boyu". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
6. "Bayburan oğlu Bamsı Beyrak boyu". Təhlili.	1 s.
7. "Durna teli". ("Koroğlu" dastanından). Məzmunu üzərində iş.	1 s.
8. "Durna teli". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
9. "Durna teli". Təhlili.	1 s.
10. B.Vahabzadə. "Azərbaycan". Məzmunu və təhlili.	1 s.
11. M.Məhzun. "Təbriz". Məzmunu və təhlili.	1 s.
12. İ.Əfəndiyev. "Xəncər". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
13. Yoxlama inşaya hazırlıq.	1 s.
14. Yoxlama inşa.	1 s.
15. İnşa yazıların təhlili.	1 s.
16. Sınıfəxaric oxu dərsi.	1 s.
17. İ.Əfəndiyev "Xəncər". Təhlili.	1 s.
18. Xaqani "Gənclərə nəsihət". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
19. Xaqani "Gənclərə nəsihət". Təhlili.	1 s.
20. N.Gəncəvi "Xeyir və Şər". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
21. N.Gəncəvi "Xeyir və Şər". Təhlili. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: məsnəvi haqqında məlumat.	1 s.
22. Ə.Haqqverdiyev "Şeyx Şaban". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
23. Ə.Haqqverdiyev "Şeyx və Şaban". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
24. Yoxlama inşaya hazırlıq.	1 s.
25. Yoxlama inşa.	1 s.
26. İnşa yazıların təhlili.	1 s.
27. Sınıfəxaric oxu dərsi.	1 s.
28. Qazanılmış biliklərin testlərlə yoxlanılması.	1 s.

VIII SİNİF
(Cəmi 64 saat; həftədə 2 saat)
I YARIMİL
28 saat

1. Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatının qədimliyi və zənginliyi. Ədəbiyyatşünaslıq elmi.	1 s.
2. Qədim türk ədəbiyyatı. Dünyanın yaranması.	1 s.
3. Döyüş türküsü. Məzmunu və təhlili.	1 s.
4. "Oğuz bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
5. "Oğuz bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
6. "Oğuz bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy". Təhlili.	1 s.
7. N.Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumat. "Sultan Səncər və qarı". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
8. N.Gəncəvi. "Sultan Səncər və qarı". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
9. N.Gəncəvi. "Sultan Səncər və qarı". Təhlili. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: mənzum hekayə.	1 s.
10. İ.Nəsimi. Həyatı, yaradıcılığı haqqında məlumat. "Mövstümi-novruzü-neysan..." qəzəlinin məzmunu üzərində iş.	1 s.
11. İ.Nəsimi. "Mövstümi-novruzü-neysan..." qəzəlinin məzmunu üzərində iş.	1 s.
12. İ.Nəsimi. "Mövstümi-novruzü-neysan..." qəzəlinin təhlili. İfadəli oxusu. Ədəbiyyat	1 s.

62

nəzəriyyəsi: qəzəl.	1 s.
13. Xətayi. Həyatı, yaradıcılığı haqqında məlumat. "Bahariyyə". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
14. Yoxlama inşaya hazırlıq	1 s.
15. Yoxlama inşa	1 s.
16. Sınıfəxaric oxu dərsi	1 s.
17. Xətayi. "Bahariyyə". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
18. Xətayi. "Bahariyyə". Təhlili. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: bahariyyə.	1 s.
19. M.Füzuli. Həyatı, yaradıcılığı haqqında məlumat. "Padişahi-mülk..." qitəsi. Məzmunu üzərində iş.	1 s.
20. M.Füzuli. "Padişahi-mülk..." qitəsi. Məzmunu üzərində iş.	1 s.
21. M.Füzuli. "Padişahi-mülk..." qitəsi. Təhlili. İfadəli oxusu. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: qitə.	1 s.
22. "Koroğlu ilə Bolu bəy". ("Koroğlu" dastanından). Məzmunu üzərində iş.	1 s.
23. "Koroğlu ilə Bolu bəy". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
24. "Koroğlu ilə Bolu bəy". Təhlili.	1 s.
25. Yoxlama inşaya hazırlıq	1 s.
26. Yoxlama inşa	1 s.
27. Sınıfəxaric oxu dərsi	1 s.
28. Qazanılmış biliklərin testlərlə yoxlanılması	1 s.

IX SİNİF
(Cəmi 96 saat; həftədə 3 saat)
I YARIMİL
42 saat

1. Giriş.	1 s.
2. C.Cabbarlı. Həyatı və yaradıcılığı. "Ana". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
3. C.Cabbarlı. "Ana". Məzmunu və təhlili.	1 s.
4. C.Cabbarlı. "Ana". Təhlili. İfadəli oxusu.	1 s.
5. S.Vurğun. Həyatı və yaradıcılığı. "Mən tələsmirəm". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
6. S.Vurğun. "Mən tələsmirəm". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
7. S.Vurğun. "Mən tələsmirəm". Təhlili. İfadəli oxusu.	1 s.
8. A.İldırım. Həyatı və yaradıcılığı. "Əsir Azərbaycanım". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
9. A.İldırım. "Əsir Azərbaycanım". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
10. A.İldırım. "Əsir Azərbaycanım". Təhlili. İfadəli oxusu.	1 s.
11. Ə.Cavad. Həyatı və yaradıcılığı. "Göy göl". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
12. Ə.Cavad. "Göy göl". Təhlili. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: heca vəznü haqqında məlumatın dərinləşdirilməsi.	1 s.
13. H.Cavid. Həyatı və yaradıcılığı. "Ana". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
14. H.Cavid. "Ana". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
15. H.Cavid. "Ana". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
16. H.Cavid. "Ana". Təhlili. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: romantizm haqqında.	1 s.
17. M.Müşfiq. Həyatı və yaradıcılığı. "Yenə o bağ olaydı". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
18. M.Müşfiq. "Yenə o bağ olaydı". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
19. M.Müşfiq. "Yenə o bağ olaydı". Təhlili. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: məcaz haqqında məlumatın dərinləşdirilməsi.	1 s.
20. S.Rüstəm. Həyatı və yaradıcılığı. "Təbrizim". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
21. S.Rüstəm. "Təbrizim". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
22. S.Rüstəm. "Təbrizim". Təhlili. İfadəli oxusu.	1 s.
23. Yoxlama inşaya hazırlıq	1 s.
24. Yoxlama inşa	1 s.
25. İnşa yazıların təhlili	1 s.
26. Sınıfəxaric oxu dərsi	1 s.
27. S.Rəhimov. Həyatı və yaradıcılığı. "Minnətsiz çörək". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
28. S.Rəhimov. "Minnətsiz çörək". Məzmunu üzərində iş.	1 s.
29. S.Rəhimov. "Minnətsiz çörək". Təhlili.	1 s.

63

30. S.Rahimov. "Minnatsiz çörək". Təhlili. 1 s.
 31. R.Rza. Həyatı və yaradıcılığı. "Mən torpağam". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
 32. R.Rza. "Mən torpağam". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
 33. R.Rza. "Mən torpağam". Təhlili. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: sərbəst şer haqqında. 1 s.
 34. M.İbrahimov. Həyatı və yaradıcılığı. "Təlsiz insanlar" ("Gələcək gün" romanından). Məzmunu üzərində iş. 1 s.
 35. M.İbrahimov. "Təlsiz insanlar". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
 36. M.İbrahimov. "Təlsiz insanlar". Təhlili. 1 s.
 37. Yoxlama inşa hazırlıq 1 s.
 38. Yoxlama inşa 1 s.
 39. İnşa yazıların təhlili 1 s.
 40. Sınıfdənxiarə oxu dərsi 1 s.
 41. Sınıfdənxiarə oxu dərsi 1 s.
 42. Qazanılmış biliklərin testlərlə yoxlanılması 1 s.

X SİNİF
(Cəmi: 96 saat; həftədə 3 saat)
I YARIMIL.
42 saat

1. Giriş. Bədii ədəbiyyatın mahiyyəti. Ədəbiyyatşünaslıq. 1 s.
 2. Şifahi xalq ədəbiyyatının xüsusiyyətləri. Janrları: nəğmələr, mahnılar, bayatılar. 1 s.
 3. Şifahi ədəbiyyatın janrları: əfsanələr, rəvayətlər, latifələr, nağıllar. 1 s.
 4. Şifahi ədəbiyyatın janrları: atalar sözü və məsəllər, tapmacalar, xalq tamaşaları və oyunlar. 1 s.
 5. Aşıq yaradıcılığı. Dastanlar. 1 s.
 6. Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı. Qaynaqları. 1 s.
 7. Qədim dövrün sonlarında ədəbiyyat. Qətran Tabrizi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani. 1 s.
 8. "Dədə Qorqud" eposunun yaranma və təşəkkül tarixi. 1 s.
 9. "Dədə Qorqud" eposunun ideyası, bədii xüsusiyyətləri. 1 s.
 10. "Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu"nın məzmunu üzərində iş. 1 s.
 11. "Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu"nın məzmunu üzərində iş. 1 s.
 12. "Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu"nın məzmunu üzərində iş. 1 s.
 13. "Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu"nın təhlili. Boyun ideyası. Qazan xan, Burla Xatun surətləri. 1 s.
 14. "Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu"nın təhlili. Uruz, Qaraca çoban surətləri. Düşmənlər obrazları. 1 s.
 15. Nizaminin həyatı. 1 s.
 16. Nizaminin lirikası. 1 s.
 17. Nizaminin poema yaradıcılığı. 1 s.
 18. "İskəndərməmə" poemasının məzmunu üzərində iş. 1 s.
 19. "İskəndərməmə" poemasının məzmunu üzərində iş. 1 s.
 20. "İskəndərməmə" poemasının məzmunu üzərində iş. 1 s.
 21. "İskəndərməmə" poemasının təhlili. İskəndər və Nüşabə surətləri. 1 s.
 22. "İskəndərməmə" poemasının bədii xüsusiyyətləri. 1 s.
 23. Yoxlama inşa hazırlıq. 1 s.
 24. Yoxlama inşa. 1 s.
 25. Orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatı. Anadilli poeziyanın güclənməsi. 1 s.
 26. Orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatı. Anadilli poeziyanın XV-XVI əsrlərdə yüksək inkişaf səviyyəsinin çatması. 1 s.
 27. Nəsiminin həyatı. 1 s.
 28. Nəsiminin yaradıcılığı. Sənətkarlığı. 1 s.
 29. Nəsimi. "Yanıram" qəzəli. Məzmunu üzərində iş. 1 s.
 30. Nəsimi. "Yanıram" qəzəli. Təhlili, ifadəli oxusu. 1 s.
 31. Nəsimi. "Mən mülki cahan..." qəzəli. Məzmunu üzərində iş. 1 s.
 32. Nəsimi. "Mən mülki cahan..." qəzəli. Təhlili, ifadəli oxusu. 1 s.

64

33. Xatayının həyatı 1 s.
 34. Xatayının yaradıcılığı 1 s.
 35. Xatayı "Ayrılır" qəzəli. Məzmunu və təhlili. 1 s.
 36. Xatayı "Dəhnəmə" Məzmunu üzərində iş. 1 s.
 37. Xatayı "Dəhnəmə" Məzmunu üzərində iş. 1 s.
 38. Xatayı "Dəhnəmə". Təhlili. 1 s.
 39. M.Füzulünün həyatı. 1 s.
 40. M.Füzulünün yaradıcılığı. 1 s.
 41. Yoxlama inşa hazırlıq. 1 s.
 42. Yoxlama inşa. 1 s.

XI SİNİF
(Cəmi: 64 saat; həftədə 2 saat)
I YARIMIL.
28 saat

1. Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf yolu. 1 s.
 2. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı. 1 s.
 3. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı. 1 s.
 4. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı. 1 s.
 5. C.Məmmədquluzadə. Həyatı. 1 s.
 6. C.Məmmədquluzadə. Yaradıcılığı (nəsr əsərləri, dramaturgiyası). 1 s.
 7. C.Məmmədquluzadə. Yaradıcılığı (publisistikası). 1 s.
 8. C.Məmmədquluzadə. "Anamın kitabı". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
 9. C.Məmmədquluzadə. "Anamın kitabı". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
 10. C.Məmmədquluzadə. "Anamın kitabı". Təhlili. 1 s.
 11. M.Ə.Sabir. Həyatı. 1 s.
 12. M.Ə.Sabir. Yaradıcılığı (marsiyələri, lirik şeirləri). 1 s.
 13. M.Ə.Sabir. Yaradıcılığı (satiraları). 1 s.
 14. M.Ə.Sabir. "Amalıımız, əlkanımız ifnayı-vətəndir" satirası. Məzmunu və təhlili. 1 s.
 15. M.Ə.Sabir. "Səttərxano". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
 16. M.Ə.Sabir. "Səttərxano". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
 17. M.Ə.Sabir. "Səttərxano". Təhlili. İfadəli oxusu. 1 s.
 18. Ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı. 1 s.
 19. Ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı (poeziya, nəsr, dramaturgiya, ədəbiyyatşünaslıq). 1 s.
 20. H.Cavid. Həyatı. 1 s.
 21. H.Cavid. Yaradıcılığı (şeirləri, poemaları). 1 s.
 22. H.Cavid. Yaradıcılığı (dramaturgiyası). 1 s.
 23. H.Cavid. "İblis". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
 24. H.Cavid. "İblis". Məzmunu üzərində iş. 1 s.
 25. Yoxlama inşa hazırlıq. 1 s.
 26. Yoxlama inşa. 1 s.
 27. H.Cavid. "İblis". Məzmunu və təhlili üzrə iş. 1 s.
 28. H.Cavid. "İblis". Təhlili. 1 s.

(Ardı var)

65

XX ƏSR AZƏRBAYCAN POEZİYASINA METODOLOJİ BAXIŞ

Əlizadə ƏSGƏRLİ,
filologiya elmləri namizədi, dosent

Prinsipcə, ədəbiyyatın həyatdan çox, sənət üçün keyfiyyət müəyyənliliyinə çevrilməsi XX əsr ədəbiyyatının dünya humanitar fikrinin özünü hissəsi olmasından irəli gəlir. Ədəbiyyatın sənət baxımından öyrənilməsinə stimullaşdırıcı məsələ ədəbiyyatşünaslıq elmi fikri və ədəbi-bədii təcrübənin ümumiləşdirilməsi ilə bağlıdır. XX əsr ədəbiyyatına problemləri ilə yanaşma: məsələlərin qoyuluşu və elmi-nəzəri həlli zamanın zəruri tələbi, dünya ədəbiyyatşünaslığının özünüdərkli ilə bağlıdır. Təbii ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi poetikasının öyrənilməsi ədəbiyyatşünaslıq təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi – problema yanaşmanın ilkin mərhələsidir. Əlbəttə, bu məqsədlə meydana gəlmiş poetika kitabları (bax: Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. I kitab. Bakı. Elm, 1989; II kitab. Poetik fikrin təkamülü. Bakı. Elm, 2006.) universal dəyərə malikdir. Hazırda dünya ədəbiyyatşünaslığı və ədəbi-fəlsəfi cərəyanlarının öyrənilməsi, onların tətbiq sahələrinin tədqiqi, ümumən ədəbiyyata fəlsəfi-nəzəri problemlərlə yanaşma müasir elmi dərkli daha çox aktuallaşdırır.

Artıq ədəbiyyata poetika səviyyəsindən baxış bir ədəbi təcrübə stimullaşdırmaqdadır. Poeziya sahəsində ədəbi irsə fərdi yanaşmada çox – saylı poetika əsərləri, o sıradan nəsr, dramaturgiya sahəsində nəzəri tədqiqatlar meydana çıxmaqda və sürətlənməkdədir. Bu baxımdan XX əsr şeirinə poetika dəyərlərindən yanaşma tələbi əhəmiyyətli bir problem qoyuluşu, təkamülü və mühüm elmi müddəalarını müəyyənləşdirməkdə zəruri görünən məsələlər aşağıdakılarla əlaqəlidir.

1. Adə münasibət haqqında – sovet ədəbiyyatı (poeziyası), sovet dövrü ədəbiyyatı (poeziyası), sosializm realizmi ədəbiyyatı (poeziyası), yoxsa XX əsr ədəbiyyatı (poeziyası)? Bizcə, başqa cür adlanmalara lüzum yoxdur. «XX əsr Azərbaycan poeziyası» stabilləşdirilmiş, stimullaşdırılmış tarixən ənənədən gələn adlanmadır. Çünki «Quldarlıq, Feodalizm, Kapitalizm dövrü poeziyası» və ya bəşqə cür, «Quldarlıq, Feodalizm, Kapitalizm poeziyası» istilahları tarixdə dayanıqlıq tapmamışdır. Bir anlıq düşünək ki, Xaqani, Nizami XII əsr, Nəsimi XIV əsr, Füzuli XVI əsr, Vaqif, Vədadi XVIII əsr, Zakir, Bakıxanov, M.F. Axundzadə XIX əsr, Səbir, S.Vurğun XX əsr şairidir – daha çox ənənənin tarixən yaşanı, gələnəyi, yaddaşı demək deyilmi? Biz sovet

quruluşundan uzaqlaşdıqca «sovet», «sosialist», «sosrealizm» istilahları şüurlarda daha sürətlə sönməkdə, demək, «sovet poeziyası» istilahlı da yaddaşımızdan daha çox silinməkdədir.

2. XX əsr poeziyasına problemli, metodoloji yanaşmada hansı meyar: realizm, yoxsa romantizm üstün keyfiyyətə çevrilməlidir? XX əsr faktoloji olaraq realizm əsri olmuşdur – sənətin, ədəbiyyatın əsasında sənət **həyat üçündür** prinsipi durmuşdur. Bu dövrün poeziyası da təbii ki, realizm poeziyasıdır. O, romantik keyfiyyətdən sərf-nəzərdirmi, deməli ki, yox! Bunu qabartmağa, məsələn, M.Müşfiq, S.Vurğun, C.Cabbarlı romantizm müstəvisinə keçirib təqdim etməyə ehtiyac yoxdur. Qarışdırmağa: H.Cavid daha çox bəşəri poeziyanın stixiyası ilə, T.Fikrət, N.Kamal, R.Tofiq, Ə.Hamid, bir sözlə, Türkiyə, Avropa romantik məktəbinin öyrəncələri ilə bağlı olmuş, təhsili və bədii dünyagörüşü bununla fərdiləşmişdir. A.Şaiq və A.Səhhəti də bu cür düşünmək olar. M.Müşfiq, S.Vurğun, C.Cabbarlı isə təhsil tipi, milli məkan bağlantıları və sənət prinsipləri, metodları baxımından daha çox realizm ənənələrinə, sənət keyfiyyətlərinə mənsubdur. Onlar milli mənaəviyyatın, milli məkan və gerçəkliyin ədəbi simalarıdır. Lakin bu da inkar olunmazdır ki, A.Şaiq, M.Müşfiq, S.Vurğun, C.Cabbarlı Avropa romantik şeirinə təsiri ilə bağlı olduqlarından – burada onlardan daha çox tərcümələr etdiklərindən yaradıcılıqlarında təzahürləşən romantik keyfiyyət daha qabarıq görünür. Əslində onlar sovet platformasında dayanıb yazdıqlarından yaradıcılıqları güclü romantik xüsusiyyətlərə malik olan görkəmli realistlərdir.

XX əsr sovet dövrü, quruluş əsridir. Həyat və ədəbiyyat onun uğrunda mübarizə aparmışdır. Ədəbiyyat ideoloji olaraq həmin mübarizəyə məhkum edilmişdir. Bu səbəbdən M.Müşfiq, Ə.Cavad, S.Vurğun, C.Cabbarlı və başqaları da dövrünün realistləridir. Hətta, ədəbi tənqid S.Vurğun və C.Cabbarlı gah romantik, gah da **romantik realizm** sənətkarları kimi qələmə vermişdir. Onlar sənətə həyatla bərabər, sənət meyarı kimi baxdıqlarından əsərlərində romantik keyfiyyət vüsətli olmuşdur. Onların romantik sənət keyfiyyətləri rejimlə, rejimin tələbləri ilə izahlı deyildir, sadəcə bədii dünyagörüş məsələsidir.

3. XX əsr poeziyası sosial məzmunu, ideyanı, ideologiyayı qabartmışdır - ideyalı ədəbiyyat olmuşdur - sənətin əsasında bu tələb, bu məqsəd dayanmışdır. Bu cəhətdən dövrün realistləri daha çox ideolojidir. Ədəbiyyat (poeziya) məzmunca qabardılmış, forma, poetika keyfiyyətləri sanki arxa planda qalmışdır – bunu sosial gerçəkliyin, üstqurumun özü doğrultmuşdur. Halbuki, **sənət bəşəri olaraq sənət üçündür** və estetik məzmun həm də formada (məzmunun qidalanan), poetikada təzahür etməlidir. Bu səbəbdən ki, Qərbdə, Avropada (Cənub-Şərqi Avropa istisnadır) ideoloji başlıqlar olmadığından, insan amili önəm kəsb etdiyindən, fəlsəfi-ədəbi cərəyanlar və məktəblər daha çox təzahürləşdiyindən prinsipcə sosial təbliğata, ideyaya özündə yer

qoymamışdır. Sənət prinsiplərinə görə məzmun mükəmməl formada təzahür etməlidir, yəni formanın verdiyi, təzahür etdirdiyi məzmun, fikirdən, ideyadan danışmaq olar – həyatı, dünyanı ideyalarla yox, fəlsəfi olaraq qavramaq, dəyərləndirmək daha düzgün metodoloji əsasdır.

Hazırda dünya ədəbi-bədii fikrində ideya «boş bir şey» çevrilir, sənət keyfiyyət olaraq önə çıxır, dünyanın bir nöqtəyə, elmi-texniki tərəqqiyə, sivilizasiyaya yürüşü qlobal fikri, həyat tərzini sürətləndirdiyindən sənət həyat faktı olmaqdan çox, sənət olaraq təzahür edir. Qlobalizm, etnosvilizasiya modern düşüncəni öz içində daha çox almaqdadır. Bu baxımdan güclü milli olanda başəri məzmun, güclü başəri olanda milli məzmun qüvvətlənməkdədir. Fəqət daha çox milli! Qlobalizm deyilən hegemon güc millini dağıtmaq ciddi-cəhdində olduğu halda, milli öz müəyyənliliyini daha güclü qorumaq əzmində olmalıdır.

4. Poetik öyrənmə – araşdırma və dəyərləndirmə təbii ki, ədəbiyyatın tarixən dövrləşdirilməsinə istinad etməlidir. Tarix elmi- nəzəri təhlillərin tətbiq sferasında dayanmalıdır – cəmiyyətin və realizmin təşəkkül, təkamül və tənəzzül mərhələləri tarixə istinad olunaraq elmi dəyər və qiymət qazanmalıdır. Prinsipcə analiz və sintez – formanın fəlsəfi – bədii dəyərləri obyektiv məzmunu nə qədər ehtiva edib – sualında mahiyyət də budur. XX əsr poeziyasının forma, üslub, sistem olaraq öyrənilməsi əsas şərtidir. Bunun metodoloji əsaslarının mərkəzində fəlsəfi-ədəbi kateqoriyalar, «...izmlər» sistemi, dünyaya yanaşma meyarları: neopozitivizm, ekzistensializm, strukturalizm, komparativizm, modernizm, sürrealizm, destruktivizm və başqaları dayanmalıdır. Niyə məhz bu cür? Zorlamı? Əsla yox! Baxır problem nə qədər önəmlidir. XX əsr poeziyası ümumən qlobal poetik təcrübəyə nə qədər həssasdır? Dünya tarixən fəlsəfi olaraq, kateqoriyalarda dərk olunmağa, öyrənilməyə meyilli olub. Hər hansı milli sənətkarın yaradıcılığı da bu «...izmləri» özünə nə qədər yaxınlaşdırıb? Yaxınlaşdırıb bilibmi? Yoxsa sosializm stixiyası, sənət platforması–sosializm realizmindən kənarda düşüncəyə yer qoymamışdır–məsələ və məsələyə məğz olaraq cavab da budur. Bir sözlə, milli poeziya sənətkarlarının fərdiyyətində «...izm» modelizə axtarıları yox, təbii poetik qavrayışda, düzgün, obyektiv qiymətləndirmə və dəyərləndirmə mövqeyində olmaq məqsədi, məramı! Bu baxımdan H.Cavid, M.Hadi, A.Şaiq, A.Səhhat, S.Vurğun, R.Rza, O.Sarıvəlli, M.Araz, X.Rza, B.Vahabzadə, S.Tahir, Ə.Cəmil, M.Dilbazi, H.Həsənzadə, N.Xəzri və başqalarının ədəbi irsi fəlsəfi-bədii müəyyənlilikdən öyrənilib qiymətləndirilməlidir. Bu sənətkarlara fəlsəfənin əsas məsələsi zəminlərdən (materialist yox, həm də ideal dərkdə) yanaşb onları sənət dəyərlərini üzə çıxarmaq – ideya-məzmunu da bu əsasda təqdim etmək məqsəduyğundur.

5. Sənətə fəlsəfi baxış problemlə baxışdır. Ədəbiyyat problemləri isə çoxdur. Problemlərdən biri sənəti (poeziyanı) fəlsəfi-ədəbi cərəyanlar (proseslər) nəzərindən dəyərləndirməkdir. Hazırda poeziyaya fərdiyyətə yanaşma lüzumu (fərdi poetikalardan üzə çıxarılması) artır. XX əsr

poeziyasına, mövcud ədəbi təcrübəyə müasir metodoloji baxışın əsasları – poeziyaya fərdiyyətə yanaşmanın elmi-nəzəri prinsipləri nədən ibarətdir?

Bunu aşağıdakı məsələlər zəminində, müxtəlifliyin birliyində aydınlaşdırmaq daha çox elmi və aktualdır:

- Ədəbi poeziya ilə bağlı olan tədqiqatlar-ədəbiyyatşünaslıq-tənqid materiallarına nəzər.
- Sosialist realizmi metodu ilə bağlı mülahizələr
- Poetik təcrübəni ədəbi dövrləşdirmə zəminində təhlil və analiz
- Poeziyanın ədəbi dəyərləri
- Poeziyanın folklor, mifologiya qatlarında izləmək.
- Poeziyanın metodları: realizmdə, romantizm və ya başqa cür izləmək.
- Poetik təcrübəni ümumi ədəbi cərəyanlarda, məktəblərdə öyrənmək.
- Poeziyanın mövzuya görə (sovet quruluşu, dövlət və ədəbiyyat müəyyənliliyi, dinamik hərəkət və s.) öyrənilməsi
- İdeya və məzmununda (dil, ədəb, sosial fikir, həyat tərz, vətən, sosioloji, dinamika, ideoloji – faktoloji gediş və tənəzzül) poeziya.
- Növ və janr təkamülündə (janrın nə qədər tutumu və spesifikasiyası, növün nə qədər tutumu və spesifikasiyası) poeziya
- Poetizmlərdə (forma: ifadə, təsvir və təbii) poeziyanın izlənilməsi (ədəbi və yeni tərəflər).
- Ritm, əhəz və intonasiyada poeziyanın öyrənilməsi.
- Lirik ədəb, lirik qəhrəman və xarakter (obraz) müəyyənliliyi.
- Vəzn müəyyənliliyi: heca, əruz və sərbəst şeir, dinamik (sinkretik) şeirin üstünlükləri, sillabik (heca), sillabik-tonik (heca və vurğulu) və sinkretik şeir-vəzn müəyyənliliyi
- Fərqli üslublar sistemindəki (S.Vurğun, R.Rza, R.Rövşən, R.Behrudi, Salam və başqaları) müxtəlifliyin birliyi.
- Həyat tarixi-etnoloji baxış.
- Satirik şeirə pafos və janr kimi münasibətli yanaşma və başqaları.

XX əsr Azərbaycan poeziyasını sistemli öyrənmədə, araşdırmada metodoloji əsas necə olmalıdır?

Mövcud ədəbi təcrübədən – ədəbiyyatşünaslıq, ədəbi-tənqid praktikasından kənarda metodologiya yoxdur. Faktik təcrübə materialları nəyə imkan verirsə, o yanaşmadan da metodoloji əsasları tətbiq edib aydınlaşdırmaq zərurəti, tələbatı yaranır. Bütün hallarda bizim XX əsr poeziyasına qayıdışımız bədii ədəbiyyat təsərrüfatının spesifikasiyasından çox asılıdır. Mövcud ədəbiyyatşünaslıq təcrübəsinə əsaslanaraq XX əsr poeziyasına qayıdışlar olmuş və bu gün də belədir. Poeziyaya baxışın bu keyfiyyət istiqaməti tətbiq prinsiplərində orijinal metodu da üzə çıxarmaq, müəyyənləşdirmək bacarığıdır. Ciddi tənqidçilər, nəzəriyyəçilər belə düşünürlər. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı poetikasının öyrənilməsinə yanaşmamızda – metodoloji məsələlərə konseptual baxışımızın məğzini belə görüb dəyərləndirməyimiz, bizcə, daha obyektivdir. «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri» kitabında (Elm, 2006) çap olunmuş «XX əsr Azərbaycan poeziyasında mental təfəkkür və onun fərdi müəyyənlilik xüsusiyyətləri» adlı məqaləmizin sonluğunda belə bir tezis vermişik: «XX əsr poeziyası təfəkkür və idrak olmaq etibarilə XXI əsrin poeziyasında etnoqlobalizm və etnosvilizasiya keyfiyyətlərinin əzində modern müəyyənlilikdir». Və doğrudan da, XX əsr şeirinin poetika səviyyəsində tədqiqi XXI əsrin dünya şeiri və nəzəri təcrübəsi, ədəbi prosesində onun yerinə, mövqeyinə bir dəlidir.

SÖZ YARADICILIĞININ YENİ MƏRHƏLƏSİ

Günay RƏFİBƏYLİ,
filologiya elmləri namizədi

Bildiyimiz kimi, dil xalqın mənəvi sərvətidir və hər bir dövlətin ictimai – siyasi quruluşu ilə bağlı olur. Bu baxımdan, XX yüzillikdə ədəbi dilimizdə baş verən **sıçrayışları** aşağıdakı şəkildə qələmə almaq olar. Məsələn, XX yüzilliyin 1955-ci ildən sonrakı illərini ədəbi dilimizin müəyyən bir dövrü hesab edə bilərik. Bu mərhələni fəlsəfi fikir şairi **R.Rza mərhələsi** də adlandırırlar. Dilçi alim C. Rəhmanov qeyd edir ki, dilə hörmət və qayğı ilə yanaşmaq onun mənsub olduğu xalqa məhəbbətin ifadəsidir. Xalq şairi R.Rzanın yaradıcılığında Azərbaycan dilinə məhz belə bir qayğı və hörmət hiss olunur. Böyük şairimizin əsərlərində rast gəldiyimiz yeni sözlər dilə yatımlı, aydın və işlək ola biləcək sözlərdir. (Bax: Rəhmanov C. Rəsul Rza poeziyasında söz yaradıcılığı. “Nitq mədəniyyəti məsələləri”, Bakı, “Elm” – 1988, səh.213). Həqiqətən, şairin dilində işlənən **sadalaq, dincərlilik, qut, bəlilir, çəkim, əynəm, duyumönü, öyrənmək, öyünc, öyüncüm, susum-susmaq, söykək – söykənmək, doyum – doymaq, basmaq -basım, basqı, deyim, anlam, düyüm, körüm, yığıcı, hərləc, əyləc, sərinkeş, çimərlik, nəfəslik, duracaq, zamandaş, dünyadaş** və sair bu kimi söz və ifadələr dilimizin lüğət fondunu, qeyri – faal layını təşkil edirdi. Bu kimi özləşmə yolu ilə dilimizə daxil olan sözlərin müəyyən hissəsi anlaşılmasa da, dilimizin saflığına, daha da zənginləşməsinə xidmət edir. Hörmətli alimimiz, prof. E.Rəhimovanın gərəklili izahlı sözlüyü (Bax: Rəhimova E. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Azərbaycanca – rusca izahlı lüğət. Bakı, “Qarabağ” – 2009) bu xüsusda dəyərli mənbələrdən sayıla bilər.

Ədəbi dildə yeniləşmənin ikinci mərhələsi kimi “Qobustan” dərgisinin fəaliyyətini qəbul etmək olar.

Ədəbi dilimizin inkişafının üçüncü mərhələsi isə rus imperiyasının süqutu ilə bağlıdır. Sovet məkanının dağılmağa başlaması, nəhayət, süqutu milli dillərə, o cümlədən Azərbaycan dilinə öz təsirini göstərdi.

Qeyd edək ki, çağdaş dövrdə yeni söz yaradıcılığında, daha doğrusu, özləşmə üsulunun geniş vüsət almasında üçüncü mərhələ geniş yer tutur. Dilimizin daha da saflaşması və zənginləşməsilə bağlı akademik A. Axundovun mülahizələri diqqəti cəlb edir. O yazır: “İnsanın ictimai, mədəni, siyasi, texniki əmək həyatı ilə birbaşa bağlı olan dil öz təşəkkül dövründən başlayaraq daim dəyişmə, inkişaf halındadır və bu dəyişmə, inkişaf ilk növbədə özünü dilin lüğət tərkibində – söz ehtiyatında göstərir. Yeni anlayışlar, adətlər, əşyalar meydana çıxır – özünə ad tələb edir. Yüksək inkişaf mərhələsinə çatan cəmiyyətin üzvləri tələbatlarına, güzəranlarına, əyin

– başlarına yeni münasibət başladıkları kimi , onlara ünsiyyət vasitəsi, fikir ifadə etmək vasitəsi kimi xidmət göstərən dilə də yeni nəzərlə baxırlar. Xalqın mədəni səviyyəsi də eləcə yüksəlmiş, yeni-yeni sözlərlə zənginləşmiş olur”. (Bax: Axundov A. Dil və üslub məsələləri. Bakı, “Gənclik” – 1970, səh. 10-143). Həqiqətən, əsərin yazıldığı dövrə uyğun olaraq hörmətli alimimiz dildə üslubi xüsusiyyətlərə geniş yer ayırır. Bu mövzuda növbəti əsərində isə özləşmə yolu ilə dilimizə daxil olan sözlərə böyük önəm verir (bax: Axundov A. Dil və mədəniyyət. Bakı, “Yazıçı” – 1992, səh.4).

Dilçi alim X. Cabbarov isə obrazlı sözləri əsas götürərək onları **qüdrətli ideya silahı** adlandırır. (Bax: Cabbarov X. “Müasir Azərbaycan dilinin hədi üslubunda obrazlılıq problemi. Doktorluq dissertasiyasının əlyazması”. Bakı – 1988, səh.4).

Bizim fikrimizcə, yazıçı – publisist R. Hüseynovun sənədli-tarixi əsərlərinin dili üçüncü mərhələnin ən önəmli mənbəyi sayıla bilər. Ədibin yeni sözyaratma üsullarına üstünlük verməsi əsərlərinin dilinə yeni nəfəs gətirir. Cəsarətlə demək olar ki, yazıçının əsərlərinin dili dilimizin təmizliyi, saflığı uğrunda ən parlaq örnək ola bilər. Doğrudur, yeni və ya özləşən sözlərimizin bəziləri işləkliyi ilə seçilir. Lakin buna baxmayaraq, bu kimi sözlər əsərin dilini daha saf, daha oxunaqlı edir. Məsələn, yazıçı – alimin dilində işlənən leksik vahidlərdən **çağ , yavru , əlcim** və s. kimi sözləri örnək göstərmək olar: “O daş yerə düşüncə yanında bir **əlcim** ot göyərəcək, dibində bir xırdaca gül bitəcək... ; Haçansa Məhsətiyə və Məhsəti kimi sevgili Vətən **yavrularına** qaytarmalı olduğumuz çox bələclərin heç olmasa bir qismini yerinə yetirəndə...” və s.

Müəllifin morfoloji yolla yaratdığı və özləşmə üsulu ilə dildə özünə yer alan bəzi sözlərə diqqət yetirək. Məsələn, **saxlanac, yaşarı, bulunmaq, süsləmək, soydaş, ömürlük, bilgi** və s. Həmin sözlərə cümlə daxilində diqqət çəkək: Keçmişin, indinin və gələciyin şairi, gözəl Məhsətimiz bu müqəddəs torpaqda yaşadı, ölməz **saxlanclarını** bu torpağın üstündə yaratdı, son beşiyini bu torpağın qoynunda tapdı; Məhsəti uca varlığıyla, **yaşarı** irsi ilə adının yanındakı Vətəni hər zaman qorudu; M.Gəncəvinin əsərinin epik vüsəti, coğrafi genişliyi sarıdan intibah təmayülləri təsirindən **bulunduğunu** söyləyir; Qabaqlar ədəbiyyat tarixlərində, orta məktəb dərslərində Məhəmməd Hədinin **ömürlüyü** – bioqrafiyası haqda bilgi tələbatı, sirdi bir cümlə ilə tamamlanırdı: “Qeyb olub”.

Əlavə edək ki, müəllifin söz birləşməsi şəklində qələmə aldığı ifadələr də sənədli əsərlərin dilində geniş yer alır. Bundan başqa, sənədli əsərlərin dilində işlənən üslubi xüsusiyyətlər ədibin fərdi üslubunun yaranmasına geniş meydan açır ki, bu baxımdan da yazıçı – alimin əsərləri söz yaradıcılığının öyrədilməsi üçün müəllimlərimizə əsas mənbə və örnək ola bilər. Bununla bağlı dil və nitq mədəniyyəti kitabçaları oxucularımıza, xüsusilə də dil-ədəbiyyat müəllimlərinə geniş material verir (bax: “Nitq mədəniyyəti məsələləri”. Bakı, “Elm” - 1992).

YARADICI AXTARIŞDA

Hənifə İMANQULİYEVA,
Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi

O, 1953-cü il fevral ayının 14-də Quba rayonunun Digah kəndində müəllim ailəsində dünyaya göz açıb. Atası, bacısı, qardaşı riyaziyyatçı olan, bir sözlə, riyaziyyatçılar mühitində böyüyən bu insanın valideynləri onun da riyaziyyatçı olacağını gözləyirdi. Elə özü də bu fikirdə idi. Lakin təsadüfən əlinə keçən bir şeir parçası onun fikrini büsbütün dəyişdi. Özünü dinləyək: "Heç ağıma gəlməzdi ki, şeir belə gücə malikdir. Səkkizinci sinifdə oxuyanda əlimə bir şeir düşdü, makinada çap olunmuşdu. Bu şeir məni sanki ayrı bir dünyaya apardı. Hədsiz dərəcədə təsirləndim. Həmin gündən ədəbiyyata, xüsusilə, poeziyaya marağım birə-on qat artdı. Hələ orta məktəb illərində artıq şeirlərim, ədəbi yazıları qəzetlərdə dərc olunurdu. Qərarım qəti idi: filoloq olacağam".

Beləliklə, niyyəti onu – Samid Aydın oğlu Aydınovun Azərbaycan Dövlət Universitetinin (BDU) filologiya fakültəsinə gətirib çıxartdı.

Samid müəllim pedaqoji fəaliyyətə ilk dəfə 1977-ci ildə Digah kəndində Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi kimi başlayır. Az bir müddətdən sonra yüksək təlim-tərbiyə göstəricilərinə görə direktor müavini vəzifəsinə irəli çəkilir. Pedaqoji fəaliyyətdə qazandığı uğurlar da elə bu illərdən başlanır. Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisində qazandığı yüksək nailiyyətlərə görə S.Aydınov dəfələrlə Quba Rayon Təhsil Şöbəsinin və rayon həmkarlar təşkilatının fəxri fərmanlarına layiq görülür. 1998-ci ilə kimi Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənni üzrə rayon metodbirləşməsinin sədri kimi uğurla fəaliyyət göstərir. Sonrakı fəaliyyəti Bakının Yasamal rayonundakı Faiq Rzayev adına 150 nömrəli orta məktəblə bağlıdır. 2002-ci ildə "Pedaqoji mühazirələr" üzrə keçirilən müsabiqədə Bakı şəhəri üzrə 3-cü dərəcəli, respublika üzrə 2-ci dərəcəli diplomlara layiq görülür. Yasamal Rayon İcra Hakimiyyətinin fəxri fərmanını və pul mükafatını qazanır. 2003-cü ildə müasir pedaqoji texnologiyalardan ustalıqla istifadə etdiyinə və səmərəli pedaqoji fəaliyyətinə görə Yasamal Rayon Təhsil Şöbəsinin fəxri fərmanına layiq görülür.

S.Aydınov özünün pedaqoji fəaliyyətində fransız yazıçısı Anatol Frans bu fikrini həmişə əsas götürür: "Bilikləri həzm etmək üçün onu istəhlə yemək lazımdır". Müəllim özü də etiraf edir ki, çağdaş dövrdə şagirdlərimizdə məhz bu istəha çatışmır. Odur ki, Samid müəllim təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərin biliyə olan istəhasını artırmaq üçün "həblərdən", yəni əyləncələrdən ustalıqla istifadə edir. Bu bərdə Samid müəllim belə deyir: "Əyləncə bu və ya digər təlim fənni ilə bağlı elə maraqlı fakt, hadisə və ya kəşfdir ki, şagirdlərin elmi biliklərə yiyələnmələri üçün

stimul yaradır. Müəllim keçdiyi mövzu ilə əlaqədar elmi, elmi-kütləvi, bədii-fantastik və s. ədəbiyyatdan gətirdiyi maraqlı faktlarla şagirdlərin elmə olan, belə demək mümkünsə, istəhasını artırır". Müəllim onu da əlavə edir ki, əyləncə-söhbət birbaşa keçirilən mövzuya aid olmalı, şagirdləri yükləməməli, əksinə, psixoloji baxımdan onların təlim materialını daha asan, rahat və intensiv mənimsəmələri üçün şərait yaratmalıdır. Beləliklə, əyləncə şagirdi yormur, yorulmanın qarşısını alır, məktəblinin diqqətini yayındırmır, əksinə, onun bütün düşüncəsini səfərbərliyə alır.

Qabaqcıl müəllimin saysız-hesabsız maraqlı dərslərindən birə məqamı yada salaq. O deyir:

– Orta məktəbdə dahi şairimiz Nizami Gəncəvi tədris olunur. "İsgəndərnəmə" poeması əlavə oxu üçün nəzərdə tutulur. Mən bu fürsəti əldən vermərəm. Dərsdə şagirdlərə göz qoyur, diqqətlilərlə diqqətsizləri əl üstü seçir, əməkdaşlıq, yoldaşlıq pedaqogikasına riayət edərək diqqəti yayımanları təlim prosesinə qoşuram. İsgəndər və müəllimi Aristotellə bağlı məşhur bir rəvayəti şagirdlərə xatırladım. Deyilənə görə, İsgəndərlə Aristotel yolla gedirmişlər, onların güzəri qəbiristanlığın yanından düşür. Birdən İsgəndərin gözü qəbiristanlıqda ağaran üç insan kəlləsinə sataşır. İsgəndər yaxınlaşıb kəllələri əlinə götürür və müəllimi Aristotellə böyük nəzakətlə deyir:

- Müəllim, deyə bilərsinizmi bu kəllələrin sahibləri sağlığında necə adam olublar?

Aristotel sakitcə cavab verir:

- Bəli, deyə bilərəm.

Dahi filosof əlinə bir çubuq götürür və çubuğun bir ucunu sümük qulaqcığının bir tərəfindən digər tərəfinə keçirmək istəyir. Çubuq maneəsiz keçir. Aristotel ikinci kəlləni əlinə götürür, bu dəfə çubuq yarıya qədər qulaqcığa daxil olur. Üçüncü kəllənin qulaqcığına isə, ümumiyyətlə, çubuq keçmir.

Filosof bundan sonra deyir:

- Birinci kəllənin sahibi çox qanmaz, bildiyini əlindən buraxmayan, sözü bu qulağından alıb o biri qulağından havaya verən bir adam olub. İkincisi... hə, bununla varam. Əsl insan elə bu kəllənin sahibi imiş. Deyilənə eşidib, qulağında sırğa edib, nəticə çıxarıb. Üçüncüsü isə, sadəcə, insanlıqdan kənar bir şəxs olub. Deyilənləri yaxına belə buraxmayıb.

Bu əyləncə - söhbətin rəşional tərəfi nədədir?

Əvvəla, şagird təzə bir söz eşidir, hamı bu söhbətə diqqət yetirir. İkincisi, hər bir şagird özünü kəllələrin sahibləri ilə müqayisə edir:

S.Aydınov son illər Təhsil Nazirliyində keçirilən seminarlarda iştirak edib. 100-dən artıq elmi-metodiki və bədii yazının müəllifidir.

Qabaqcıl müəllimin gərgin əməyi, yaradıcı axtarışları öz bəhrəsini vermiş, Prezidentin sərəncamı ilə o, "Ən yaxşı 100 müəllim" respublika müsabiqəsinin qalibi olmuş, yüksək pul mükafatı və sertifikat almışdır.

S.Aydınov çalışdığı pedaqoji kollektivin, müəllimlərin, valideyn və şagirdlərin sevimlisidir. Gənc müəllimlər ondan həmişə öyrənirlər. Biz ona möhkəm cansağlığı, yeni-yeni zirvələr arzulayırıq.

ŞAĞIRD GÖZLƏRİNİN İŞİĞİNDA GÖRÜNƏN MÜƏLLİM

Oqtay ABBASOV,
Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti

Bəlkə də yaxşı müəllimin insanların həyatında oynadığı böyük təsirin əhəmiyyətini dərk etdiyimdəndir ki, həmişə belələrinin təcrübəsini öyrənməyə çalışmışam. Məqsədim də o olub ki, öz işimdə də həmin təcrübələrdən bəhrələnəm. Amma bir vaxt görmüşəm ki, yaxşı nümunədən təkcə özümün bəhrələnməyim azdır. Qərara gəlmişəm ki, həmin təcrübələrin daha geniş müstəvidə yayılması, tanınması da vacibdir. Dərslər dinlənmiş, belə müstəvidə yayılması, tanınması da vacibdir. Dərslər dinlənmiş, belə müəllimləri yaxşı tanıyan insanlarla söhbət etmiş, şagirdləri ilə görüşmüş, ümumiləşdirilmiş yazılarla mətbuatda çıxışlar etmiş, radio, televiziya verilişlərində bu barədə söhbət açmışam. Beləliklə, bir çox müəllimlərin təcrübəsi ilə tanış olmuşam. Amma heç vaxt artıq şöhrətlənmişlərlə kifayətlənməmişəm. Duymuşam ki, hələlik diqqəti cəlb etməyən, öz işini sakitcə, amma ürəklə yerinə yetirənlərin arasında çoxlu yaxşılıq var. Zaman keçdikcə zənnimin məni aldatmadığının şahidi olmuşam. Maraqlı, bir-birindən faydalı nəticələrə gəlmişəm. Belə nəticələrdən biri həmişə məni düşündürüb. Yaxşı müəllimlər səciyyəvi cəhətləri ilə bir-birilərindən seçilir. Amma diqqəti cəlb edən tək bu deyil. Daha maraqlı faktıdır ki, yaxşı müəllimlərin oxşar, üst-üstə düşən xüsusiyyətləri daha çoxdur.

Bakıdakı 20 nömrəli liseyin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi Suriyyə Sadiqovanın pedaqoji təcrübəsindən yazmaq istəyim maraqlı bir təsadüflə bağlıdır. Mühazirədə müəllimin pedaqoji ustalığı məsələsinə sərbəst edirdim. Adətən etdiyim kimi, bu dəfə də tələbələrin qoyulan məsələyə münasibətlərini, bu barədə nə düşündüklərini, mülahizələrini öyrənmək məqsədilə auditoriyaya müraciət etdim. Orta məktəbdə təhsil aldıkları illərdə belə müəllimlərin onlara dərs deyib-demədikləri ilə maraqlandım. Həyəcanlı mülahizələr bir-birini əvəz edirdi. Təmkinli, faktlara əsaslanaraq söylədiyi fikirləri ilə daha çox seçilən tələbələrdən biri bu dəfə də ənənəsinə sadiq qaldı. - Müəllim, -dedi- fikirlərimi orta məktəbdə müəllimim olmuş Suriyyə Sadiqovanın nümunəsində izah etmək istəyirəm. Bakıdakı 20 nömrəli liseydə oxumuşam. Beşinci sinifdən məktəbi qurtarana qədər Suriyyə müəllim mənə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənlərindən dərs deyib. Tək mən yox, bütün sinif onu özünə ana bilirdi. Mən indi - müəllimin ustalığı ilə bağlı sizin və qrup yoldaşlarımla fikirlərimi öyrənəndən sonra bir daha əmin oldum ki, Suriyyə Sadiqova əsl usta müəllimdir.

Tələbənin keçmiş müəllimi haqqında dediklərinin hamısının yadımda qaldığını iddia edə bilmərəm. Amma müəllimi haqqında danışarkən həmin

tələbənin gözlərindəki işığı heç vaxt unutmayacağıma tam əminəm. Elə bu işıq da məni 20 nömrəli liseyə gətirdi.

O vaxtlar məktəbin direktoru - Avropa təhsil sistemində mühüm yer tutan ilk liseyin Azərbaycanda yaradıcısı T.Şərifovla görüşdüm. Məqsədimi bildirdim və maraqlıdır ki, Suriyyə müəllimin adı çəkilən kimi məktəb direktorunun üzü bir az da işıqlandı. S.Sadiqovanın nəinki məktəbdə, hətta Bakı şəhərində ən yaxşı Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi olduğunu bildirdi. Sonra Talib müəllim əlavə etdi: - yaxşı müəllimlərimiz çoxdur. Amma təəssüf ki, dediyi bütün dərsləri yadda qalan edən müəllimlərimizi barmaqla saymaq olar. Suriyyə xanım hər bir dərsləri yadda qalan etməyi bacaran müəllimlərimizdəndir. Yəqin, üzümdəki sualı duyduğundandır ki, dedi: - başlıca keyfiyyəti? Başlıca keyfiyyəti şagirdlərə dilimizi, ədəbiyyatımızı sevdirməyi bacarmasıdır. Nə gizlədim, sirs deyil ki, şagird ziyələnmək istədiyi ixtisasdan, qəbula hazırladığı ali məktəbin xarakterindən asılı olaraq bəzən orta məktəbdə bu və ya digər fənlərə biganə münasibət bəsləyir. Buna göz yumanlar, ümumtəhsil fənlərinin şagirdin gələcək həyatındakı əhəmiyyəti lazımınca qiymətləndirməyənlər də var. Bax, bu cəhətdən Suriyyə müəllim ciddi şəkildə fərqlənir. Dərs dediyi şagirdlərin hamısında dilimizi və ədəbiyyatımızı öyrənməyin zəruriliyinə inam yarada bilir. Daha sonra S.Sadiqovanın özü ilə görüşdüm. Diqqətimi ilk cəlb edən sinif otağındakı dolablarda səlhiqə ilə cərgələnmiş çoxsaylı kitablar oldu. Öyrəndim ki, bu "mini" kitabxanayı özü yaradıb. Söhbətimiz tutdu. Dilimizin və ədəbiyyatımızın tədrisi ilə bağlı fikirləri, bu sahədəki elmi yenilikləri, nəşr olunan əsərlərlə bağlı fikirləri mənə belə bir qənaət yaratdı ki, əvvəla, təsadüf nəticəsində uğur qazanmaq çətindir. Əgər təsadüfən qazanılan uğur əldə etsən belə, onu uzun müddət saxlamaq müşkül işdir və bəlkə də heç mümkün deyil. Dəyişməz ünvanlı nailiyyətə sahib olmaq, şagirdlərinin gözündə işığa çevrilmək üçün gərək Suriyyə müəllim kimi zəhmətə qatılmağı, elmi-metodik səviyyəni daim artırmağı bacarasan. Dünənki bazana, biliklərinə arxayınlaşmayan. Dərs dediyi şagirdləri sevmək, onların uğurlarına ürəkdən sevinmək yaxşı müəllim kimi Suriyyə xanımın əsas xüsusiyyətlərindəndir.

Sonrakı hər görüş, hər bir söhbət, dinlədiyim dərslər vaxtilə tələbəmin Suriyyə Sadiqovanı ustad müəllim kimi təqdim etməsinə haqq qazandırdı... Şəki rayonunun Baş Layski kəndində doğulub. Burada orta təhsilini tamamlayıb. Molla Cüməninin yaşayb-yaratdığı kənddir Baş Layski. Elə camaatı da sözə qiymət verməyi bacaran adamlardır. Adı danışılqan belə bənzətməsiz, atalar sözü, zərb-məsəllərsiz olmur. Bəlkə elə bu mühit o vaxtki şagird Suriyyəni müəllim, özü də Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi olmağa istiqamətləndirib. Həmin dövrlərdə V.İ.Leninin adını daşıyan pedaqoji institutun filologiya fakültəsini uğurla bitirib. 1977-ci ilə qədər Masallı rayonunda işləyib. 1977-ci ildən Bakıdakı 20 saylı məktəbdə çalışır. Yəqin ki, bu "çalışır" sözü ömrünün çox böyük bir hissəsini müəllimliyə həsr etmiş, şagirdlərinə dilimizi və ədəbiyyatımızı sevdirmiş bir insanın fəaliyyətini olduğu kimi ifadə edə bilmir. İlk növbədə ona görə ki, Suriyyə Sadiqova heç vaxt tək dərs deməklə işini bitmiş hesab etməyib. Onu narahat edən elmi-pedaqoji məsələlər barədə fikirlərini həmkarları ilə bölüşməkdən

ƏDƏBİ ALƏMDƏ

çəkinməyib. Fikirləri, düşüncələri, Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisini yaxşılaşdırmaqla bağlı təklifləri ilə mətbuatda müntəzəm çıxışlar edib. Bütün bunlar isə onun təcrübəsi ilə maraqlananların, deməli, dərslərini dinləmək istəyənlərin sayını da artırıb. Aydındır ki, özünə güvənənlər, öyrənməkdən heç vaxt çəkinməyənlər belə edə bilərdi. Dərs dediyi sinif otaqlarının qapısını hamı üçün açıq elan etmək. Təsədüfi deyil ki, tanınmış alim, ədəbiyyatımızın tədrisi metodikasının görkəmli nümayəndəsi professor Şamistan Mikayılov Suriyyə müəlliminin dərslərini dinləyəndən sonra onun təcrübəsinin öyrənilib yayılması ilə bağlı indiki Təhsil Problemləri İnstitutunda məsələ qaldırılıb. Öyrənilmiş təcrübə ilə bağlı mətbuatda çap olunmuş yazılar indi də xüsusilə gənc müəllimlərin əllərindən tutur, onlara yaxşı pedaqoq olmağın sirlərini açır. Təkcə haqqında yazılan yazılar yox (belə yazıların sayı onlardır), S.Sadiqova özü də həmişə gənc müəllimlərin köməyinə gəlir. – Gözləmək lazım deyil ki, onlar biz təcrübəliklərdən nəyə soruşsular, - deyir – özümüz onlara köməyimizi təklif etməli, uzun illərin sınaqlarından çıxmış metodlar barədə söhbət açmalıyıq. Bəzən adam üzə vürməyə də daxili bir istəklə əməyin, çəkdiyi zəhmətin qiymətləndirilməsini gözləyir. Burada elə pis niyyət də axtarmaq lazım. Axı, belə qiymətləndirmə adamı daha yaxşı işləməyə ruhlandırır. Suriyyə xanım şagirdlərinin uğurlarını müəllim əməyini qiymətləndirməyin ən yaxşısı hesab edir. Vaxtilə dərs dediyi, hazırda Amerika Birləşmiş Ştatlarında təhsil alan Məmməd Məmmədovdan bu yaxınlarda aldığı məktubu qarşıma qoyur. Tanış oluram. Əgər aşağıdakı fikir məni çəkməsaydı, elə bilərdim övladın valideyninə yazdığı məktubdur qarşımda: Əziz müəllimim! Bilirsiniz ki, mən burada iqtisadçı ixtisasına yiyələnirəm. Amma hər dəfə tələbə yoldaşlarıma, müxtəlif millətlərin nümayəndələrinə doğma dilimizin şirinliyindən, ədəbiyyatımızın zənginliyindən, mədəniyyətimizin, incəsənətimizin qədimliyindən söhbət açanda gözlərim önündə siz canlanırsınız. Hər şeyə görə çox sağ olun! Amma biz bilirik ki, Suriyyə Sadiqova həm də 2001-ci ildə "Ali kateqoriyalı müəllim" adına layiq görülüb. 20 ildən çox bir dövrdə işlədiyi məktəbdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı üzrə metodbirləşmənin sədri olub. Respublika Elm və Təhsil Mərkəzinin təqdimatı ilə H.Cavid mükafatına layiq görülüb. 2006-cı ildə "İlin ən yaxşı müəllimi" olub. Respublika Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyasının işində həmişə yaxından iştirak edib. 2008-ci ildə istifadəyə verilmiş "Ədəbiyyatdan test kitabçası"nın əsas rəyçisidir.

O, təhsil sahəsindəki yenilikləri ənənələrlə əlaqələndirməyi, təlimlə tərbiyəni vəhdətdə həyata keçirməyi uğurlarının əsası sayır. Rəhbərlik etdiyi və dərs dediyi şagirdlərinin 90-95 faizinin hər il ali məktəblərə qəbul edilməsini, onların arasında dünyanın aparıcı universitetlərində təhsil alanların olmalarını da bununla əlaqələndirir və mənim xəyalımda Suriyyə müəllimindən danışanda gözləri daha da işıqlanan tələbəm canlanır.

Görkəmli tənqidçi, ədəbiyyatşünas, dilçi alim, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Azərbaycan Atatürk Mərkəzinin rəhbəri, Milli Məclisin üzvü və onun mədəniyyət məsələləri üzrə daimi komissiyasının sədri, əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Cəfərovun 50 yaşı tamam olmuşdur. Nizami müəllim son dərəcə sadə, səmimi, hamı tərəfindən anlaşılan və sevilən bir şəxsiyyətdir. O, "Füzulidən Vaqifə qədər", "Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar", "Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi", "Bəxtiyar Vahabzadə", "Türk dünyası: kaos və kosmos", "Genezisdən tipologiyaya", "Eposdan kitaba", "Azərbaycan mədəniyyət məsələləri", "Azərbaycanşünaslıq məsələləri", "Azərbaycanşünaslığa giriş", "Heydər Əliyev", "Ədəbiyyatdan siyasətə", "Qədim türk ədəbiyyatı", "Anar", "Klassiklərdən müasirlərə" və digər kitabların müəllifidir. Bir sözlə, Nizami müəllim ən məhsuldar və geniş erudisiyalı alimlərimizdəndir. O, jurnalımızın redaksiya heyətinin üzvüdür. Növbəti sayda bu mövzuya xüsusi qayıdacağıq.

***

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda poeziyamızın görkəmli simalarından biri olan Əli Kərimin xatirə günü keçirilmişdir. Xatirə günündə onun müasirləri və gənclər çıxış edərək sevimli şair haqqında ürək sözlərini söyləmiş və şeirlərini səsləndirmişlər.

***

Bakıdakı Cəfər Cabbarlı adına kitabxanada bu böyük sənətkarın 110 illiyi münasibətilə tədbir keçirilmişdir. Tədbirdə C.Cabbarlının nadir istedadından, dramaturq, yazıçı, şair, rejissor kimi çoxsahəli fəaliyyətindən danışılmış, şeirləri və mahnıları dinlənilmiş, haqqında şirin və qəmli xatirələr söylənilmişdir.

***

M.F.Axundov adına Mərkəzi Kitabxanada görkəmli şair Kələntər Kələntərli ilə oxucuların görüşü keçirilmişdir. Görüşdə şairin poeziyasından söz açılmış, şəxsiyyətindəki sadəlikdən, şeirlərindəki səmimilikdən, diqqətəçəkmə lirizmdən, poemalarındakı Azərbaycan həyatına vurğunluqdan bəhs edilmişdir. Sonra şair yeni şeirlərini oxumuş, çoxsaylı sualları cavablandırmışdır.

***

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda şair və kinodramaturq Ramiz Rövşənlə görüş keçirilmişdir. Çoxsaylı pərəstişkarlarının iştirak etdikləri həmin görüşdə dünya ədəbiyyatı və şairin yaradıcılığı ilə bağlı maraqlı söhbət getmiş, onun yeni şeirləri dinlənilmişdir.

Amerika alimləri müəyyən ediblər ki, insanın baş beyninin iki mərkəzi arasında daim mübarizə gedir. Alimlər bu mərkəzləri "mələk" və "şeytan" adlandırıblar. Böyük Britaniyanın "Deyli teleqraf" qəzeti yazır ki, bu kəşfi Kəlifomiya Texniki Universitetinin alimləri ediblər. Təcrübə zamanı kəşf edilənə ləzzətli, ancaq yüksək kalorili və yağlı xərəklərlə faydalı, lakin iştah çəkməyən qidalarda seçim etmək təklif olunub. Məlum olub ki, seçim zamanı insan beyninin iki zonası arasında gərgin mübarizə gedir. Onlardan biri ən dadlısını, digəri isə nəfisi cilovlayıb sağlam qidamı seçməyə çağırır. İradəsi möhkəm olan və özünə nəzarəti bacaran adamın beynində "mələk", zəif adamın beynində isə "şeytan" qalib gəlir. Tədqiqatın rəhbəri Kolin Keymer belə deyib: "Yüz illik qızğın mübahisələrdən sonra müəyyən edilib ki, insanın iradəsi beyninin nəfəsi qalib gəlmək bacarığından asılıdır".

***

Fransa sakinləri dünyanın ən tənəbəl insanları seçilib. Araşdırmaların nəticəsinə görə, fransızlar hər gecə azı 9 saat yatırlar ki, bu da Yer kürəsinin yerdə qalan əhalisinin yatdığı vaxtdan çoxdur. Məsələn, yaponlar və çinlilər orta hesabla 8 saat yatdıqları halda britaniyalılar 7,5 saatını yuxuda keçirirlər. Tənəbəllik sırasında ikinci yeri 8,5 saat yatan amerikalılar tuturlar. Üçüncü terdə isə ispanlar qərarlaşıblar. Fransızların daha bir xüsusiyyəti ortaya çıxıb. Məlum olub ki, onlar hər oturuşda vaxtın 2 saatını yeməyə sərf edirlər. Ümumilikdə, fransızlar həmişə harasa tələsən və tələsik yeməyə üstünlük verən insanları anlamırlar. Bu xüsusiyyətə görə fransızlardan sonra Yeni Zelandiya və Yaponiya əhalisi gəlir. Onlar da yeməyə 2 saata yaxın vaxt sərf edirlər.

***

Dünyada ilk dəfə barmaq izindən üzü tanımaq mümkün olan sistem yaradılıb. Layihə barədə məlumat verən mütəxəssislər araşdırmada iştirak etmiş adamların üzlerini 3-5 cüzi çatışmazlıqla təsvir edə bildiklərini söyləyiblər. Mütəxəssislər layihənin ilk yarısında barmaq izindən burun, göz və qası tanıdıqlarını, daha sonra dodaq və üzün də tanınmasına nail olduqlarını bildiriblər. Bu üsulla İnternet vasitəsilə barmaq izlərini göndərənlərin də üzünü tanımaq mümkün olacaq.

***

Məşhur "Forbes" jurnalı tərəfindən tərtib olunmuş siyahıya əsasən Danimarka dünyanın ən xoşbəxt ölkəsidir. Danimarkada adambaşına düşən ümumi daxili məhsul 68 min dollardan çoxdur, işsizlik cəmi 2 faizdir. Bu baxımdan reytingdə ikinci və üçüncü yerlərdə Finlandiya ilə Hollandiya durur. Bundan əlavə, siyahıya İrlandiya, İsveç, İsveçrə, Kanada, Yeni Zelandiya, Norveç və Belçika da daxildir. "Forbes" hesab edir ki, yaşayış səviyyələrindən daha çox razı qalan ölkələr demokratik və iqtisadi cəhətdən azad olan ölkələrdir.

Tanınmış metodist-alim, pedaqoji elmlər doktoru, professor Şamistan Mikayılovun "Elmi-pedaqoji əsərlərindən seçmələr" (Bakı, "Araz" nəşriyyatı – 2009-cu il) adlı kitabı nəşr olunmuşdur. Kitabda müstəqil nəşrlərdə çap edilmiş elmi-nəzəri-metodik əsərlərdən müəllim üçün heç zaman öz faydasını itirməyən seçmələr verilmişdir. Əsərə ön söz yazan Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun direktoru, professor, Rusiya Təhsil Akademiyasının akademiki Abdulla Mehrafovun qeyd etdiyi kimi, "Professor Ş.Mikayılovun elmi fəaliyyəti təkcə Azərbaycan Respublikası ilə məhdudlaşmır, o, eyni zamanda respublikadan kənar da – Türkiyə, Gürcüstan, Özbəkistan, Moskva mətbuatında da diqqətçəkən məqalələrlə çıxış etmişdir". Kitabla tanışlıq Ş.Mikayılov yaradıcılığından belə geniş miqyasda istifadə olunmasının səbəbi barədə təsəvvür yaradır, qaldırılan məsələlərə obyektiv, elmi yanaşma, onun tədqiqinin vacib olmasına inam, irəliləyən fikirlərindəki dolğunluq və məntiq həmin araşdırmaların nəticələrinin tezliklə həyatda, pedaqoji prosesdə istifadəsinə yol açmışdır. Kitaba tərtibçilərin – pedaqoji elmlər namizədi, dosent Asya Bəkirovanın və pedaqoji elmlər namizədi, dosent Şəhla Əliyevanın yazdıqları "İşıqlı ömür yolu" adlı məqalə alimin həyatı, yaradıcılığının sahələri - ədəbiyyatın tədrisi metodikası üzrə fəaliyyəti, pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi üzrə tədqiqatları, elmi kadrın hazırlanması sahəsindəki fəaliyyəti barədə dolğun təsəvvür yaradır. Bu da bir daha sübut edir ki, haqqında bəhs olunan əsər təkcə müəllimlər üçün deyil, tələbələr və pedaqoji fikir tariximizlə bağlı araşdırmalar aparan tədqiqatçılar üçün də dəyərli bir mənbə olacaqdır.

***

Elbəyi Maqsudovun 2009-cu ildə "Əcəmi" nəşriyyatında "Poetik-praktik Azərbaycan dili" adlı dərs vəsaiti çap edilmişdir. Orada ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin müxtəlif bölmələri poetik şəkildə, düşündürücü, maraqlı və məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirəcək bir formada öz əksini tapmışdır. Kitabda qrammatika ilə poeziyanın sintezi şəkildə verilmiş parçalar oxucunu düşündürmək və axtarıcılığa sövq etməklə yanaşı, həm də dilimizin geniş imkanlarını, onun poetikliyi və gözəlliklərini əks etdirir. Müdrik şəxsiyyətlərin dil haqqında deyimləri, alınma sözlərin türk-mənsəli qarşılıqları və s. materiallar da maraq doğurur.

***

Azərbaycan dilşünaslığında son 25-30 ildə inkişaf etmiş sahələr sırasında onomastika xüsusi yer tutur. Ötən əsrin 50-ci illərində maraq göstərilmiş bu sahənin artıq şöbələri yaranıb formalaşmış, dəyərli araşdırmalar meydana gəlmişdir. Bu baxımdan filologiya elmləri doktoru Nəbi Əsgərovun "Azərbaycan makrotoponimləri" adlı dərs vəsaiti də (Bakı, "Elm və təhsil", 2009, 488 səh.) diqqəti cəlb edir. Kitab ali məktəblərin filologiya, tarix və coğrafiya fakültələri tələbələri, tədqiqatçılar və müəllimlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSIYA HEYƏTİ:

ANAR
Ağamusa AXUNDOV
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
Tofiq HACIYEV
İsa HƏBİBBƏYLİ
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYİLOV
Bəkir NƏBİYEV
Yusif SEYİDOV

ÜNVANIMIZ:

Bakı-10, Dilarə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608.
Telefonlar: 498-55-33; 493-06-09

Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.
Şərti çap vərəqi 6,3. Tiraj 800.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191.
Lisənziya V 236.

Jurnalda dərc olunan məqalələr Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya Komissiyasında nəzərə alınır.

Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır, «Avropa»
nəşriyyatında çapa hazırlanır və işıq üzü görür.
Çapa imzalanıb: 21.09.2009.

Jurnala abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.
Bir nömrənin abunə qiyməti 2 manatdır.

INDEKS 1012

